

UYGUR DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ VE YÜKSELİŞ DEVRİ *

Doçent Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

KISIM I.

A. UYGUR ADLI OYMAKLAR FEDERASYONU

Esas Uygurların ve Uygur tâbi boylarının Kao-ch'ê'larla olan ilgilerini tesbit ettikten sonra¹, T'ang devri vakayinâmelerinin Uygurlar hakkında verdikleri tarihî bilgileri aynen tercüme ile izaha çalışacağız :

“Hui-ho'ların ataları Hsiung-nu'ların neslindedirler. Sonraki Wei'ler zamanında T'ieh-lo (Töles) oymağı diye isimlendirildiler. Oymakları küçüktü; fakat âdetleri çok cesûrane ve şedit idi (yani çok şiddetli ve cesur idiler). Yüksek arabalarına itimatla güveniyorlardı. T'u-chüeh'lere tabi idiler. Bu zamanlarda adları T'e-lo oldu. (Müşterek) reisleri yoktu. Bir yerde daimî olarak oturmuyorlar, su ve mer'aları takip ediyorlardı. Bu adamlar kötü ve zâlim bir tabiata sahiptiler. Ata binmede ve ok atmada fevkalâde idiler. Hırsları son derece çoktu. Hayatlarını haydutluk (yağma) yapmakla idâme ettirirlerdi. T'u-chüeh'ler doğu ve batıdaki hâkimiyetlerini tamamladıktan sonra, kuzeydeki insanların (halkların) idaresini (onlara) itimat ettiler.

“Sui sülâlesinin K'ai-huang saltanat devresinin (581—601) sonunda Chin kiralı Kuang, kuzeyde T'u-chüeh'lerden Kagan Pu-chia'yı (Bilge) büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Bundan sonra Töles'ler parçalanarak dağıldılar.

* Uygurlar hakkındaki monografimiz bu etüdle tamamlanmış oluyor. Neşredilmiş diğer kısımları şunlardır: İlk Töles boyları, Belleten XII, 1948, s. 795-833; Uygurların menşe efsanesi, D. T. C. Fakültesi Dergisi, VI, 1947, 17-24; Şine Usu yazıtının tarihi önemi, Kutluk Bilge Külkagan ve Moyunçur, Belleten XV, 1951, s. 361-379.

¹ Bk. Belleten, XII, 795-833. Töles boylarile Toba boyları arasındaki münasebetleri kısa olarak incelemiştik. Kao-ch'ê bahsında ise bu mesele daha geniş tutulmuş ve her noktası incelenmiştir.

“Ta-yeh saltanat devresinin ilk senesinde (605) T’u-chüeh’lerden Ch’u-lo Kagan, Töleslerin oymaklarının hepsine hücum ederek mallarını yağma etti. Hsieh Yen-t’o’lardan şüphe ettiği ve onların bir karışıklık çıkarmasından korktuğu için reislerinden birkaç yüz kişiyi topladı ve hepsini idam ettirdi. Bunun üzerine Tölesler (hâkimiyetlerinden) çıkarak isyân ettiler.”²

Bu belgede görüldüğü üzere muayyen bir Uygur oymağından değil bütün Töles boylarından bahsedilmektedir. Bunların içine Sir Tarduşlar da dahildir. Töles boyları hakkında en eski kayıt Sui-shu’dadır. Bu metni yukarıda tercüme ettiğimiz T’ang devri vakayinâmelerini itmam etmek maksadı ile aynen veriyoruz :

“Her ne kadar boy ve ailelerinin adları ayrıysa da hepsine birden T’ieh-la denir. Müşterek şefleri yoktur. Gruplara ayrılmışlardır. Doğu ve batı T’u-chüeh’lere tabi idiler. Daimî olarak bir yerde oturmazlar. Su başlarında ve otlaklarda gezerler ve bu suretle göçüp konarlar. Onlar tab’an (vahşi) ve mütehammildirler. İyi ata binerler ve ok atarlar. Bilhassa çok haristirler. Hayatlarını haydutlukla kazanırlar. Batı (Çin) hududuna yakın olanlar fazlaca tarım yaparlar. Sığır ve koyunları çoktur. Fakat atları azdır.

“T’u-chüeh’ler devlet kurduktan sonra doğu ve batıya akınlar yaptılar. Bu akınlarda hepsini cezalandırdılar. Kuzey bozkırlarını idare etmek için onları kullandılar³.

“K’ai-huang saltanat devresinin (581—601) sonunda Chin prensi Kuang kuzeyde taarruza geçerek Na-min’e hücum etti ve Bilge Kagan’ı büyük bir mağlûbiyete uğrattı. T’ieh-la’lar bundan sonra parçalandılar ve dağıldılar.

“Ta-yeh saltanat devresinin ilk senesinde T’u-chüeh’lerden Ch’u-lo Kagan T’ieh-lo’lara (Töles) taarruz ederek, onların bütün boylarını ağır bir vergiye bağladı ve gelir istedi. Bundan başka Hsieh Yen-t’o’lardan şüphe etti ve onların bir harekette bulunacaklarından korktu. Bunun üzerine onların şeflerinden birkaç yüzünü topladı ve hepsinin başlarını kestirdi. Bu (hâdise işitilince) Ch’ulo’ya karşı bir anda isyan başladı.”⁴

² Dışarı çıkma tabiri oldukça karanlıktır. Bu sebeple onun yerine “hâkimiyetten,, kelimesini ilâve ettik. Bu metni Chiu T’ang-shu, 195: 3601a’dan tercüme ettik.

³ Burada Tölesler mevzuubahis olmaktadır. T’ang-shu’dan ise Uygur grubu kastedilmiştir.

⁴ Sui-shu, Töles bahsi, 84: 2538 c.

Sui-shu'nun buraya kadar olan kısmı ile, daha evvel Chiu T'ang-shu'nun Uygur bahsından aldığımız metni karşılaştıracak olursak aralarında hemen hemen hiç fark bulunmadığı açık olarak görülür. Ahlâk ve âdetleri hakkındaki bilgiler aynen alınmıştır. T'ang-shu'da noksan olan tek kısım Töleslerin vergiye bağlanması meselesidir. Bu da bizim için çok önemlidir. Zira Töles isyanında vergi mecburiyeti Tarduş şeflerinin başlarının kesilişi kadar radikal bir rol oynamıştır. Sui-shu, T'ang-shu'lara nazaran daha eskidir. Ve raporları münhasıran Töleslere aittir. Bu sebeple *T'ang-shu bu kısımları Sui-shu'dan almıştır*, Sui-shu'nun metnine devam ediyoruz:

“Sih-li-fa Sih-chin (İrkin) Ch'i-pi Ko-leng, İ-wu-ch'ên Mo-ho (Baga) Kagan olarak iktidar mevkiine getirdiler. T'an-lan dağında oturuyordu; ve gene Hsieh (Sir) Yent'o (Tarduş) Na Sih-chin (irkin) Tse-yeh-chieh'i de Küçük kagan olarak iktidar mevkiine getirdiler.

“Ch'u-lo Kagan mağlûp edildikten sonra Mo-ho kaganın devleti büyümeğe başladı. Mo-ho çok cesur ve tasavvur edilemeyecek kadar üstün bir insandı. Tebâasının kalbini iyice elde etmişti. Komşu devletler de (ondan) korktular. İ-wu (Hami)⁵, Kao-ch'ang (Turfan)⁶, Yen-chi (Yarkent)⁷ gibi memleketlerin hepsi egemenliğine girdiler.

“Onların âdetleri T'u-chüeh'lerinkile hemen hemen aynı idi. Farkları yalnız düğün bittikten sonra, güveği tekrar gelinin evine geri döner ve gelin doğuncaya kadar orada kalırdı. (Doğumdan sonra) gene (oğlan) evine dönerlerdi. (Ölüyü) gömerken tabuta korlardı.

“Ta-yeh saltanat devresinin üçüncü senesinde (M.s. 608) Çin'e elçi göndererek memleket ürünlerinden haraçlar verdiler. Bundan itibaren haracı hiç kesmediler.”⁸

Sui-shu'nun Tölesler hakkındaki bahsi burada bitiyor. Verdiği kavim isimlerini yukarıda incelemiştik. Bu sonuncu metni tamamlayan izahatı en iyi olarak Chiu T'ang-shu'nun Töles bahsinde

⁵ Bugünkü Hami'dir.

⁶ Bugünkü Turfan ve civarı.

⁷ Bugünkü Yarkent.

⁸ Aynı metin için bk. Wên-hsien T'ung-ka'o, 2698a-b.

bulabiliyoruz. Yalnız şunu da ehemmiyetle belirtmek isteriz ki, Chiu T'ang-shu'da Töles diye başlık konan bu bahis hakikatte (Töles boyu) Sir Tarduş'lara aittir⁹.

Chiu T'ang-shu'nun Töles bahsinden metnin baş kısmını aynen tercüme ederek veriyoruz :

“Tölesler aslen Hsiung-nu'lardan ayrı bir nesilden (gelirler), T'u-chüeh'lerin kuvvetli buldukları zamanlarda T'ieh-lo'ların bütün oymakları parçalanarak dağıldılar¹⁰. (Onlara mensup olan) halklar da yavaş yavaş azaldılar ve (kuvvetleri) zayıfladı.

“Wu-tê saltanat devresinin (618—627) başlangıcında Hsieh Yen-t'o (sir Tarduş), Ch'i-pi, Hui-ho (uygur), Tu-po, Ku-li-kan (Kurikan), To-lan-ko, Pu-ku (Bugu), Pa-yeh-ku, (Bayırku) T'unglo (Tongra), Hun oymağı Szu-chieh (Sekel), Hu-sieh, Hs-chieh, A-tieh (Ediz), Beyaz Hsi'ler (Kay) v.s. Kuzey memleketlerine yayıldılar. Hsieh Yen-t'o'lar (Sir Tarduş) başlangıçta Hsieh ailesinden imişler. Onların ataları Yen-t'o'lara taarruz etmişler ve (onları) mağlûbiyete uğratmışlar. Bunun için bu topluluğun adı Hsieh (Sir) Yen-t'o (Tarduş) oymağı olmuş. Onların teşkilâtları, memuriyet sistemleri, askerleri, silâhları ve adetleri esas itibariyle T'u-chüeh'lerinkiyle aynıdır.

“Ta-yeh saltanat devresinin (605—617) ortasında Batı T'u-chüeh'lerinden Ch'u-lo Kagan kuvvetlenip büyüyünce T'ieh-lo'ların (Töles) bütün oymakları ona tâbi oldular. Ch'u-lo onlardan ölçüsüz olarak vergi topladı. Hsieh Yen-t'o (Sir Tarduş) v.s. (gibi) boylar (bundan dolayı) üzüldüler. Ch'u-lo Kagan da buna çok kızdı. Onların şeflerinden yüzden fazlasının başını kestirdi. T'ieh-lo'lar hep birlikte harekete geçerek isyan ettiler. Ch'i-pi Ko-leng'i İ-wu-ch'ên Mo-ho (Baga) Kagan olarak tahta çıkardılar. Tahan dağının kuzeyinde oturuyorlardı. Hsieh Yen-t'o İ-shih-po, Yeh-hsi Küçük Kagan oldu. Yen-mo dağının kuzeyinde oturuyordu¹¹.

“Batı T'u-chüeh'lerden Shih-kuei Kagan kuvvetlenince Yen-t'o (Tarduş) ve Ch'i-pi oymaklarının her ikisi de Kagan'a

⁹ Bu metin, bazı istisnalar bir tarafa bırakılırsa tamamen Hsin T'sh.nun Tarduş bahsının bir kopyasıdır.

¹⁰ Tölesleri ilk defa mağlûp eden Bumin Kagandır: Stanislas Julien, JA, 1864, 329.

¹¹ Bu dağın nerede olduğunu kat'i olarak bilemiyoruz.

iltica ettiler. Onu (kendi kaganları sayarak) hâkimiyeti altına girdiler. Hui-ho (Uygur) v.s. (ile birlikte) altı oymak Yü-tu-chün (Ötüken) dağında bulunuyorlardı. (Onlar da) Shih-pi'ye tabi oldular. Chin-shan (Altay) dağında bulunan İ-shih-po'nun oymakları batıda Yeh-hu'ya (Yabgu) tâbi idiler ¹²."

B. OYMAKLAR FEDERASYONUNUN BİRİNCİ TEŞKİLÂTLANMASI

Genel durumu bu suretle tasvir ettikten sonra Uygur federasyonunun mahiyetini tetkike geçebiliriz. Yukarıdaki belgelere göre başlangıçta Göktürklerden mâada iki büyük Töles grubu vardı. Bunlardan birincisi Tarduş'lar; diğerleri de Ch'i-pi'ler idi. M. s. 605 ile 628 arasında Uygur, Ediz, Tongra, Bugu v.s. oymakları bir nevi istiklâllerini muhafaza ediyorlardı. Bu küçük boylar arasında federasyon halinde bir birliğin mevcut olup olmadığını kat'i olarak bilmiyor isek de, herşeye rağmen her kabilenin kendi inisiyativine sahip olduğunu kabul etmek de lâzımdır. Chiu T'ang-shu'nun Uygur bahsi bu devreyi şöyle anlatıyor :

"Başlangıçta Töles boyları şunlardı: Pu-ku (Bugu), T'ung-lo (Tongra), Hui-ho (Uygur), Pa-yeh-ku (Bayırku), Fu-lo-pu (reislerinin) ünvanı Hsi-chin (İrkin) idi. Bundan sonra Hui-ho (Uygur) olarak isimlendirildiler. Sir Tarduş'ların kuzey hududunda oturuyorlardı. So-ling (Selenga) suyunun kenarlarında idiler. (Çin'in devlet merkezi) Chang-an'dan uzaklıkları 6900 li idi. Su (kenarlarını) ve otlukları takip suretile yer değiştiriyorlardı. Seçme askerleri 50 bin kişi, nüfusları da 100 bin kişi idi. Tê-chien Hsi-chin öldüğü zaman P'u-sa isimli bir oğlu bulunuyordu ¹³"

Bu belgeden bir sonuç çıkarabilmek oldukça güçtür. Bu boyların isimlerinin Uygurlaşması ne yolla olmuştu? İsmen mi yoksa siyâset ve kuvvet bakımından mı Uygur câmiası teşekkül etmişti. Töles bahsinde bu hususu teyit edecek ve aydınlatacak malzeme yoktur. Esasen 744 den sonra da mevzubâhis Töles boyları tamamen Uygur hâkimiyetine girmiş değillerdir. Her ne suretle olursa olsun "Hsi-chin"lik sistemile bir "UYGUR BİRLİĞİ" kurulmuştur denebilir. Bu zamandaki Uygur boy veya oymağının şefi Tê-chien'in

¹² Chiu T'ang-shu, Töles bahsi.

¹³ Chiu T'ang-shu, 195, 601a.

ünvânı Hsi-chin idi. Halbuki diğer oymaklar da Hsi-chin'lik idi. Bu duruma göre Uygurlar diğer Töles boylarına nazaran göze çarpan bir imtiyaz göstermemektedirler. Chiu T'ang-shu'nun Uygur bahsinin tercümesine devam ediyoruz :

“Oymak (halkı) onun akıllı (bir insan) olduğunu görerek tahta çıkardılar. Chêng-kuan saltanat devresinde (627—649) Hsieh Yen-t'olarla (Sir Tarduş) birlikte T'u-chüeh'lerin (Göktürk) kuzey hududuna taarruz etmeğe başladılar. T'u-chüeh'lerden Chieh-li kagan oğlu Yü-ku-shê (Şad), nin emrine yüz bin suvari vererek onları cezalandırdı. P'u-sa beş bin suvarinin başına geçerek onlarla harp etti. (T'u-chüeh'leri) Ma-lieh dağında mağlûp etti. T'ien-shan'ın (Tanrı dağları) kuzeyine kadar onları tâkip etti. (Yeni) bir hamle yaparak (tekrar) taarruz etti. Onları büyük bir mağlûbiyete duçar etti. Oymaklarını esir olarak elde etti. (Yani oymakları esir aldı) *Hui-ho'lar bununla büyük bir perestij elde ettiler. Onların halkı Hsieh Yen-t'olarına tabi oldu. P'u-sa'nın adı Huo Sih-li-fa oldu.*”¹⁴

Yukarıda anlatılan hâdiseler sonuncu olarak Uygur birliği daha gerçek bir veçhe almış ve Uygur devletinin ilk temelleri bu andan itibaren atılmıştı.

SİR - TARDUŞ HİMAYESİ

Yukarıdaki belgede belirtildiği üzere Sir Tarduş'ların himâyesinde olarak bir Uygur devleti kurulduktan sonra Uygur siyâsi görüşü Tarduş görüşüne uygun olduğundan Uygur tarihi Tarduş tarihine bir müddet için muvâzi gitmişti. Bu sebeple Chêng-kuan saltanat devresinde Tarduş tarihini gözden geçirmek bizce faydalıdır. Chiu T'ang-shu'nun Tarduş bahsi bu devirden şöyle bahsediyor:

“Chêng-kuan saltanat devresinin ikinci senesinde (628) Yeh-hu (Yabgu) kagan öldü. Memleketinde büyük bir karışıklık (başladı). İ-shih-po'nun küçük oğlu İ-nan (İnan) kendi oymaklarından yetmiş binden fazla aileyi¹⁵ emrine alarak T'u-chüeh'lerin hâkimiyetine girdi. Bu sırada Chieh-li'nin idaresi zayıflamış bulunuyordu¹⁶.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Chavannes, Documents historiques sur les Tou-kieue (Turcs) da bunu çadır olarak tercüme ediyor. Chiu T'ang-shu'da ise aile işaretille ifade edilmiştir. Biz buna göre tercüme ettik.

¹⁶ Chieh-li Kagan, 620 den 635 e kadar 16 sene hükümdarlık etmiştir.

İ-nan Çin hâkimiyetine girdi. İsyân ederek (Göktürlere karşı) taarruza geçti. Fakat Chieh-li onu büyük bir mağlûbiyete dâçar etti. Bu sırada Chieh-li'nin (emrinde) bulunan oymakların hepsi Chieh-li'ye isyân ettiler. İ-nan'ın geri dönmesini ve (kendisini) başkan yapmalarını arzu ettiler. Fakat İ-nan cesaret edemedi. Bu sırada T'ai-tsung Chieh-li'ye karşı plânlar yapmakla meşgûlken "Seyyar Taarruz generali" Chiao Shih-wang'ı ara yoldan (İ-nan'a) gönderdi. (General) İmparatorun fermanını verdi. (İ-nan) hürmetle kabul etti. İ-nan (bundan sonra) Chên-chu Pi-chia (Bilge) kagan oldu¹⁷. Tuğ ve davul (kendisine) hediye olarak verildi. İ-nan çok sevindi. Elçi göndererek memleketinin mahsûllerinden sundu. Bundan sonra sarayını büyük çölün kuzeyinde Yü-tu-chün (Ötüken) dağının eteğinde kurdu. Çin'in devlet merkezinin 6000 li kuzey batısında idi. Doğuda Mo-ko'lara gidilir¹⁸. Batıda Yeh-hu (Yabgu) vardı¹⁹. Güneyde Gobi çölü, kuzeyde Chü-lun dağına gidilirdi²⁰. Hui-ho, Pa-yeh-ku, A-tieh, T'ung-lo Pu-ku ve Hsi'lerin bütün oymakları Çin'e tabi oldular.

"3. senede (629) İ-nan T'ieh-lo'ların idaresini küçük kardeşine bırakarak Çin sarayına geldi. (İmparator) T'ai-tsung onun hatırını tatyib etti; ve hediye olarak da kılıçla bir kırbaç verdi. Dedi ki: "oymaklarınızda büyük kusur işliyenleri bu kırbaçla kırbaçlayınız". İ-nan çok sevindi.

"4. senenin (630) ortasında T'u-chüeh (Göktürk) Chieh-li'nin Hou-shou-sai²¹ (karargâhı) boş kalmıştı. İ-nan kendi oymaklarını emrine alarak eski memleketine gitti. Ve Tu-wei-chien dağının kuzeyinde karargâhını kurdu. Tu-lo (Tula) nehrinin güneyinde idi. Çin devlet merkezinin (Chang-an) 3300 li kuzeyinde idi. Doğuda Shih-wei'lere gidilir. Batıda Chin-shan'a (Altay), Güneyde T'u-chüeh'lere (Göktürk) gidilir. Kuzeyde Han-hai (Baykal) ile hem

¹⁷ Chen-chu, Budist menşeli bir Çin tabiridir.

¹⁸ Bunlar Merkit'lerdir.

¹⁹ Batı Göktürk Yabgusu.

²⁰ Nehir adı olarak Kerulen'dir. Dağ olarak neresi olduğunu tespit edemiyoruz.

²¹ Sondaki "Sai" kelimesi istihkâm demektir. Chieh-li Kagan'a ait bir karargâhtır. Bu dağın eteğinde bulunan şehrin de Tu-wei-chien olduğunu zannediyorum. Bu civarlarda bulunan bir Togu Bahk şehriden de bahsedilmektedir. Bu ikisi arasın daki münasebetin tetkiki lâzımdır.

huduttur. Aşağı yukarı Hsiung-nu'ların eski yerlerinde idiler. Seçme askerleri 2000 idi. İki oğlunu kuzey ve Güney oymaklarını idare etmesi için iktidara getirdi. T'ai-tsung ise onların kuvvetlenmesile can sıkıcı şeyler çıkacağından endişe duydu.

"12. senede (638) bütün merâsimi ihtiva eden ²² bir ferman gönderilerek (onun) iki oğlu Küçük Kagan tayin edildiler. Dıştan bu hareket onlara karşı bir hürmet tezâhürü idi. Hakikatte ise onları parçalamak gayesile yapıyordu. Tam bu zamanda Li Szu-mo Kagan tahta çıkmıştı. Onların oymaklarına mensup halklar çölün güneyindeki bölgeye yerleştirildiler. İ-nan'ın kalbi fasit idi. Szu-mo da çok memnun olmadı.

"15. senede (641) T'ai-tsung, Lo-yang'a şeref verdi. T'ai-shan'da İ-nan'nın plânı ile meşgul olacaktı..."

Bu metinden anlaşılıyor ki, Tarduş'lar sonradan Uygur boy-larının bulunduğu Ötüken dağına geliyorlar ve müteakiben de Tula güneyine gidiyorlar. Bu sonuncu gidişte Uygurlar da onları takip etmişlerdir.

Sonradan Çinliler bu kurulmuş devleti istismar etmişlerdi. P'u-sa kuvvetli bir şahsiyet sahibi idi. *Uygur devletinin hakikî kurucusu P'u-sa idi.* T'ang-shu'nun Uygur bahsi bu hususta şöyle diyor :

"P'u-sa ayrıca Çin'e elçiler göndererek haraçlar verdi. P'u-sa cesâretli ve bilgili idi. Mükemmel plânlar tanzim edebiliyordu. O, düşmanla karşılaştığı her harpte ordusunun saffi harp nizâmında subay ve askerlerinin en önünde bulunuyordu. Az miktarda insanla muvaffak olabiliyordu. (Askeri) talimler yapıyor, ok atıyor, ava gidiyordu. Daimî olarak harpte idi. Annesi Wu-lo-hun şikâyet ve dâvaları dinliyordu (kanunların) nizâmlarını bozmak isteyenleri tekdir ediyordu. Oymaklardaki nizâm yerinde idi. Hui-ho'ların refahı P'u-sa'nın devrine rastlar.

"Chêng-kuan saltanat devresi sırasında (627—649) T'u-chüeh Chieh-li kagan v.s. nin tutsak olarak yakalanışından sonra, kuzey barbarlarından yalnız P'u-sa ile Hsieh Yen-t'o'lar kuvvetli idiler. İmparator T'ai-tsung, kuzey T'u-chüeh kaganı Mo-ho-t'u'ya kagan ünvanını bir ferman ile tevcih etti.

²² "Tam rit ile" tâbiri Türkçeye yabancı olduğundan yukarıdaki şekilde tercüme ettik.

Bu zamana da Uygurların hür ve müstakil devleti kuruluşunu tamamlamış ve kuvvetini bulmuştu. Kısmen Tarduş'lara tâbi idiler. Fakat Tarduş devletinin yıkılışından sonraki durumları iyi değildir. Çünkü bu sırada Çinlilere tamamen tâbi olmuş vaziyette idiler.

TARDUŞLARIN YIKILIŞI VE ÇİN HİMAYESİ

Uygurların başına Çinliler tarafından gönderilen mânen melez T'u-mi-tu adlı bir reis, devleti bir Çin kuklası haline sokmuştu. Esasen bu zamanda Çin'de T'ang sülâlesinin kudreti en son haddini bulmuş, Asya tamamen Çin hâkimiyetine girme yolunu tutmuştu. Chiu T'ang-shu, Uygur devletinin Çin hâkimiyetine girişini şöyle anlatmaktadır:

“Hui-ho (Uygur), Pu-ku (Bugu), T'ung-lo (Tongra), Szu-chieh (Sekel), A-tieh (Ediz) v.s. lerin idaresini ona (yani Mo-ho-t'u'ya) verdi. Hui-ho şefi T'u-mi-tu, bütün oymakların (yardımı ile) Hsieh Yen-t'o (Sir Tarduş) To-mi kaganı büyük bir mağlûbiyete duçar etti. (Hsieh Yen-t'o'ların) oymaklarını da (kendilerine) ilhak ettiler. Arazilerine de sahip oldular.

“Chêng-kuan saltanat devresinin 20. senesinde (646) (Hui-ho'lar) güneyde Ho-lan dağına aştılar. Ve Hoang-ho'ya yaklaştılar. (Çin'e) elçi göndererek haraç takdiminde bulundular. Hsieh Yen-t'o'larla yapılan harpteki galibiyetten dolayı büyük bir ziyafet verildi. Saray holüne gittiler. T'ai-tsung, Ling-wu'yu izâz ederek onların (yani bu kavimlerin) teslim şartlarını kabul etti. Bunun için de Uygurların cenubunda bir karakol kurulmasını rica ettiler. (Çin) idaresinin kuzey bölgelere de şâmil olması isteğinde bulundular. T'ai-tsung, (onların) memleketine 6 vilâyet ve 7 kaza kurdu. Her vilâyet bir Tu-tu ve her kaza da bir Tzu-shih tarafından idare ediliyordu. Vilâyet ve kazaların hepsi Chang-shih, Szu-ma ve diğer tâli derecede memurlar tarafından idare ediliyordu. Hui-ho oymakları (böylece) Han-hai eyâleti oldu. Hsi-li-fa T'u-mi-tu onların büyük generali oldu. Bundan başka Han-hai Tu-tu-fu'luğunu da üzerine aldı. T'u-mi-tu evvelce kendini *Kagan ilân etmiş ve T'u-chüeh'lerinkine benzer memurlar tayin etmişti.*

To-lan (oymağı) Yen-jan vilâyetini
 Pu-ku (oymağı) Chin-huei vilâyetini
 Pa-yeh-ku (oymağı) Yu-ling vilâyetini
 Szu-chieh (oymağı) Lu-shan vilâyetini
 T'ung-lo (oymağı) Kuei-lin vilâyetini
 Hun (oymağı) Kao-lan vilâyetini
 Hu-sa (oymağı) Kao-chüeh vilâyetini
 A-tieh (oymağı) Chi-tien vilâyetini
 Ch'i-pi (oymağı) Yü-ch'i vilâyetini
 Chieh-chieh'ler Chi-lu vilâyetini
 A-pu-szu'lar Kuei-lin vilâyetini

Pai-hsi'ler Chen-yen vilâyetini meydana getirdiler. Hui-ho'ların kuzey - batısında Chieh-ku'lar, Chien-kun vilâyetini teşkil ettiler.

“Onların kuzeyindeki Ku-li-kan'lar (Kurikan) Hsüan-chüeh eyâleti kuzey batılarındakilerden Chü-lo-p'o'lar Chü-lung eyâleti teşkil ettiler. *Eski Shan-yü T'ai'in yerinde Yen-jan Tu-hu'luğu kuruldu.* Bu suretle gelip gidenlerin (işlerinin) ve haraçların tanzimine nezaret ettiler.

“Cheng-kuan saltanat devresinin 22. senesinde (648) T'u-mi-tu yeğeni Wu-ho tarafından öldürüldü. Wu-ho halasını kandırarak

“Chü-lu Baga Tarkan ve Chu-lo-pu ile birlikte T'u-mi-tu'yu öldürüp yerine Ch'e-pi'yi geçirmek için plân yaptı. Wu-ho ile Chü-lo-pu, Ch'e-pi'nin neslinden idiler. (Bu sebeple) Wu-ho, bir gece 10 kadar suvarinin başına geçerek T'u-mi-tu'ya taarruz etti. Ve onu öldürdü. Yen-jan'ın muavin (Çinli) Tu-hu'su Yüan Li-ch'in bir adam gönderip (onu) kandırmak istedi. Ve dedi ki :

“— Senin, T'u-mi-tu'nun yerine Tu-tu olabilmek için İmparatora mâruzatta bulunacağım.”

“Wu-ho hafif suvari ile Li-ch'in'e geldi. Diz çökerek minnet ve şükranını arzetti. Li-ch'in onu yakalattı. Ve kafasını kestirdi. Ve (bu hâdiseyi) İmparatora bildirdi. T'ai-tsung Hui-ho'ların Çin (hâkimiyetinden) çıkmalarından korktu. 10. ayda savunma bakanlığının reisi Ts'uei Tun-li, Chin-shan-tao'nun muavin generali oldu. Onun için fevkalâde kurbanlar ve birçok hediye ile elbise takdim edildi.

“T'u-mi-tu'nun oğullarından “karargâh kurucu sol muharip büyük general Yü, yardımcı general ve Po-jun da sol suvari muhafızı

büyük generali ve büyük Shi-li-fa olarak tayin edildi. (İmparator onu) Hui-ho oymaklarının bütün ordularını ve Han-hai Tu-tu'luğunu ifayâ memur kıldı²³. Bunu müteakip Chü-lu-po da iltica ederek saraya girdi. T'ai-tsung onu alkoydu. Ve bir daha da geriye dönmesine (müsaada etmedi). Batı T'u-chüeh Kaganı A-shih-na Ho-lu'ya beş Çur, beş Hsi-chin ve 20 den fazla kabileyi idare etmesi ve To-lo-szu nehrinin güneyinde oturması için emirde bulundu²⁴. Hui-ho'lar batı T'u-chüeh'lerin hâkimiyetine girmek istemezlerdi."

Buraya kadar T'ang-shu, Çin - Uygur münasebetlerini hülâsa etmektedir. Uygurlar pasif bir rol oynamaktadırlar. Göktürklerle çetin bir rekabet devresini yaşadıkları anlaşılmaktadır. Uygur boy-larından bazıları ve Çinliler bir ittifak teşkil ederek Göktürkleri mağlûp ettiler. Bu hâdiseyi Chiu T'ang-shu devamla şöyle anlatıyor :

"Yung-huei saltanat devresinin ikinci senesinde (651) (A-shih-na) Ho-lu Pei-t'ing'i tahrip etti. General Liang Chien-fang'a ve Ch'i-pi Ho-li'ye 20 bin askerin başına geçip Hui-ho'lardan da 50 bin suvari almalarını emretti. Ho-lu'yu büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. Pei-t'ing'i tekrar geriye aldılar.

"Hsien-ch'ing saltanat devresinin ilk senesinde (656), Ho-lu yeniden sınır bölgelerini soymağa (ve yağmalamağa) başladı. Ch'eng Chi-chieh, Su Ting-fang, Jên Ya-hsiang, Hsiao Szu-yeh'e askerlerin başına geçmeleri ve Hun-ho'ları da toplamaları emredildi. Ve Yin-shan'da Ho-lu'yu²⁵ büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. Onları Chin-ya dağında bir daha yendi. Buldukları yerlerin hepsini istilâ ettiler. (Göktürkleri) batıda takip ederek Yeh-lo suyuna gittiler. Ho-lu batıdaki Shih-kuo'ya kaçtı²⁶. Po-jun ise Su Ting-fang'la birlikte Ho-lu'yu takip ederek Shih-kuo'nun (Taşkent) kuzey batısındaki Su-tu şehrine vasıl oldu. Bu şehrin şefi olan İ-nieh Tarkan Ho-lu'yu tevkif edip Lo-yang'a²⁷ gönderdi. Onun memleketinde Mêng-yeh ve K'un-ling (isimli) (iki)

²³ Tu-tu kelimesi Türkçeye Tutuk olarak geçmiştir. Bk. V. Gabain, Altür-kische Grammatik, Leipzig 1950, Glossar.

²⁴ Mevzubahis nehir "*Talas*"nehridir.

²⁵ Yin-shan, mavi nehrin mendireğinin kuzeyindeki Çin sedlerinin kuzeyidir. Bk. Hermann, Atlas of China, Pl. 16.

²⁶ Bugünkü Taşkent'tir.

²⁷ Tang sülâlesinin Doğu merkezidir.

eyâlet kuruldu. A-shih-na Mi-shih, A-shih-na Pu-chen bu iki eyâletin şefi oldular. Ve on boyu idare ettiler. Sol tarafı 5 Nu-shih-pi Tu-tu'su; sağ tarafı ise 5 Tu-lu'ları teşkil ediyorlardı. Ho-lu ile aynı nesilden olan oymakların hepsi parçalanarak Chou ve Hsien'lere yerleştirildiler. Batıda Po-szu²⁸ ya kadar uzanıyordu. Po-jun sağ muhafız büyük generali oldu. Aynı zamanda Han-hai Tu-tu'luğunu da üzerine aldı²⁹.

“Yung-huei saltanat devresinin 6. senesinde (655) Hui-ho'lar asker göndererek Hsiao Szu-yeh ile beraber Kao-li'leri³⁰ cezalandırmak için gittiler.

“Lung-shou saltanat devresinin ortasında (661—663) Po-jun öldü.”

T'ang-shu'ların Uygur bahsi Göktürk ve Uygur münasebetleriyle Çin boyunduruğu devrinde geçen hâdiseleri böyle tasvir ediyor. Bu hâdiselerin bir de T'ang-shu'nun Göktürk bahsinde nasıl mevzu bahis edildiğini görmek faydalı olacaktır zannındayız. T'ang-shu 215 B şöyle diyor :

“Ho-lu, She-chieh-mi Kaganın* beşinci batından (torunudur) İ-pu-li Shih-kuei Tegin Chieh-yüeh'in oğludur. Eskiden A-shih-na Pu-chen³¹ devletile birlikte tabi olmak içine Çin'e gelmişti. Tu-lu kagan Ho-lu'ya yabgu ünvanını vererek Pu-chen'in yerine geçirdi. (Ho-lu) To-lo-szu vadisinde³², Hsi-chou'un kuzeyinden³³ 1500 li de oturuyordu. Chou-yüeh³⁴,

²⁸ Pers kelimesinin Çince karşılığıdır.

²⁹ Han-hai Baykal' demektir. Bu idarenin mahiyet ve teşkilâtından yuvarıda bahsetmiştik. Bu husus için bk. Franke, Geschichte II. 364.

³⁰ Kor'e'liler. Bu husus Uygur ordusunun nereye kadar hareket kabiliyetine sahip olduğunu gösterir.

³¹ Bu ismin sonunda bir Chieh-yüeh vardır. Chavannes bunu Nu-shih-pi'lerin Chieh-li-shih Kaganın kardeşile aynı insan olduğunu söylüyor (Documents, 32, n. 2).

* She-tieh-mi Kaganın beşinci batından ahfadıdır.

³² Talas nehridir.

³³ Turfan civarındaki Yar Khoto'dur. Hsüan-tsang, An-hsi'nin bulunduğu bu yerin bugünkü Turfan'dan 20 li garpte olduğunu söylüyor (Watters, On Yuan Chwang's travels in India, IV I, 49 v.d.) 692 den itibaren etrafındaki garnizonlar buraya bağlanır (Chavannes, Documents, 179).

³⁴ Ku-ch'eng civarında oturan bir Türk kabilesidir. Hsi-yüt'u-shih'in kaydına göre Ch'u-yüeh'ler T'ang devrinde Ch'in-man bölgesini teşkil ediyorlardı. Pei-t'ing protektoryasında bulunuyorlardı. Bu bölgeler, bugünkü Urum-

Ch'ou-mi, Ku-szu³⁵ Ko-lu-lu (Karluk) ve Nu-shih-pi'lerin³⁶ beş oymağını idare ediyordu. Tu-lu'nun T'u-ho-lu'dan³⁷, I-pi-shih ile kaçışile (Ho-lu'ya çatarak) rahatsız ettiler ve (Ho-lu'yu) kovaladılar. Ho-lu, bundan sonra sabit olarak bir yerde kalamadı. Kabilelerinden çoğu dağıldılar ve kayboldular. Shih-shou-ti, Ch'u-mu-kun ve P'o-pi³⁸ üç boyuna mensup olanlar Ho-lu'nun masum olduğunu söyliyerek Kagana yalvardılar. Kagan kızdı ve onları yok etmek istedi. Shih-shou-ti v.s. üç oymağı ve birkaç bin çadırılık boylarını alarak Ho-lu ile birlikte (Çin) hâkimiyetine girdiler. İmparator onları iyi karşıladı ve serbest bıraktı. O sırada Kuça şehri cezalandırılmıştı. Öncü suvarilerile keşif kitaları kurmak istediler. İmparator, onlara Kun-ch'iu³⁹ bölgesindeki ordunun genel askeri valisi olmalarını emretti. Chia-chou salonunda onlara resmî bir ziyafet verdi. Birçok kıymetli hediyeler ve giyinmek için de elbiseler hediye etti. Sol suvari muhafız generali ve Yao-ch'e Tu-hu'su olmasını emretti. Onun kabilesini de Ting-chou'da Mo-ho⁴⁰ şehrine yerleştirdi. Gizlice Ho-lu'yu çağırıldı ve dağınkı kabilelerini topluyarak halkını çoğaltmasını ve kuvvetlendirmesini emretti. İmparator ölünce (649) derhal her iki Hsi ve Ting-chou'a

çi'nin şarkı ve Bogdo Ola'nın kuzeyidir. Ch'u-mi'ler, Ch'u-yüeh'lerin batısında idiler. T'ien-shan bölgesini zaptetmek için Ch'u-yüeh askerlerinden istifade ediyor. Schlegel bunları Talas ve Lop-nor'a yerleştiriyorsa da bu oldukça şüphelidir: Stéle funéraire, 32.

³⁵ Wu-sun'ların eski yerlerinde idiler. Sha-t'o'lar işte bu Ch'u-yeh kabile birliğinin emrinde idiler (Hsin T'ang-shu, 218: 4143d). Sha-t'o'lar P'u-lei denizinin doğusunda iken istiklâl ilân ettiler. Pu-lei ise Barköldür. Hermann, Sven Hedin'in Southern Tibet, c. 8, K. 4, 466.

³⁶ T'ien-shan'da bulunan bir Türk kabilesidir.

³⁷ Toharistan kelimesinin Çince karşılığıdır.

³⁸ Bu kabileyi şimdilik tanımıyoruz.

³⁹ Bu kelime Mu T'ien-tse Ch'üan'da da geçer. Fakat tarihî ehemmiyeti azdır ve konumuzla da ilgisizdir. Ting-chou'la aynı yer olduğu da söylenir. (T'ang-shu 50) Ting-chou'un Hsi-yen şehriden geçilerek batıya doğru 60 li gidilince Sha-po şehrinin askeri postası bulunur deniyor. Bogdo dağlarının kuzeyinde olduğunu ve bugünkü Shuang-fen-ho-pao'nun garbında idi.

⁴⁰ İki Mo-ho şehri vardır. Bunlardan birincisi Amuderya'nın güneyinde yani Baktıryan'daki Mo-ho şehri ki, bunun için bk. Marquart, Die Chronologie der Altürkischen Inschriften, Leipzig 1898 64 v.d. 72 v.d. Burada mevzu bahis olan şehir ise Urumçi ile Guçen arasındadır. Bu şehrin diğer ismi de Sha-po idi. A-shih-na Ho-lu'nun bu şehirde oturduğu hakkında rivâyetler de mevcuttur.

taarruz için plân yaptılar. Ts'e-shih Lo Hung-i, İmparator Kao-tsung'un T'ung-shih-shu-yen Ch'iao Pao-ming'e firsattan istifade ile Ho-lu'nun oğlu Chieh-yün'ünün İmparatorluk kitalarına girmesi için acele emir verdiğini öğrendi ⁴¹. Chieh-yün başlangıçta bu şerait dahilinde tereddüt etti. Daha gitmeğe kalkmadan evvel onu Chung-lang-chiang sağsuvari muhafızı tayin ettiler. İmparator onu ancak bundan sonra geriye gönderdi. Chieh-yün derhal Ho-lu ile anlaştı ve askerlerini tanzim etti. Batıda Tu-lu Kaganın eski yerini elde etti. Karargâhını Ch'ien-ch'üan' - ⁴² da kurdu.

Sha-po-lo Kagan ünvanını aldı. Ve o zamandan itibaren Tu-lu ve Nu-shih-pi'lerin şefi oldu...(Ho-lu) Chien-yün'e Moho-t'u Sh ê-hu ünvanını verdi. Ting-chou'a giderek yağmaladılar. Birkaç şehir aldılar. Birkaç bin kişinin başını kestiler. (Bir çoklarını) esir ettiler. İmparator onu "sol büyük muhafız generali", Liang Chien-fang'ı sağ büyük muhafız generali"; Ch'i-pi Ho-li'yi Kung-yüeh bölgesi genel müfettişi (tayin ederek) "sağ büyük muhafız generali suvari" Kao Teh-i ve sağ muhafız generali Sa-ku Wu-jên'i desteklemekle tanzim etti. 20 bin eyâlet askeri, Hui-ho'ların 50 bin askerile birleşerek ona (yani Ho-lu'ya) taarruz ettiler. Lo-Hung-i bir plân tanzim ederek dedi ki :

— İmparatorlukta sükûnet (ancak) iyi kalple elde edilebilir... Ch'ou-yüeh, Chou-yeh Ku-shu, askerlerini haydutlarla birleştirmek için tanzim ettiler. Lao dağında karargâhını kurdu. (Ling) Chien-fang v.s. onlara taarruz ettiler. Onların (yani barbarların) halkı dağıldı. Bunları 500 li takip ettiler. Ku-shu'nun kafasını kestiler. İmparatora 9 bin kafa sundular. Onların şeflerinden 60 kişi

⁴¹ Batı Göktürk hakanıdır. Buna Mo-ho-t'u Yabgu da denir.

⁴² Ch'ien-ch'üan Tokmak ile evliya arasında bir yerdir. T'ung Yabgu merkezini buraya taşıyor. Bu yer Shih-kuo'nun kuzeyinde idi. Shih-kuo bugünkü Taşkend'tir. Taşkend'in şimalinde idi. Bu yere Binpar da denir. Hsüan-tsang, buraya uğramıştı (St. Julien, Memoires sur les contrées occidentales, Paris 1857. 58). Talas'ın 150 li şarkında idi.

esir ettiler. Bu, (Lo) Hung-i'nin pilânına uymuyordu. Ertesi sene Chi-tsie⁴³ Karluklarına taarruz ettiler. Ch'u-yüeh, bin baş kesti. 10.000 kadar da at elde etti. Muavin general Chou Chi-tu, Ch'u-mu-kun şehrine taarruz etti ve orasını aldı. 30.000 kulak kesti. Öncü generali Su Ting-fang, Shu-ni-shih'lere⁴⁴ taarruz etti. Yang-so'daki diğer karargâhına da taarruz ettirdi. Büyük miktarda insanın başını kesti veya (canlı esir olarak) elde etti. Çok miktarda at yağma etti. O kadar çok silâh ve zırh bırakmışlardı ki, yer onlarla kaplanmıştı. O zaman muavin general Wang Wên-tu harp etmek istemedi. Ta-tu⁴⁵ şehrini zaptetti. Onların mallarını yağmaladı. Yerlileri kılıçtan geçirdi. Chi sansürü mâni olamadı. Hsien-ch'ing saltanat devresinin (656—661) başında (Su) Ting-fang I-li⁴⁶ bölgesinin büyük askerî valisi derecesine çıkarıldı. Ona Yen-jan⁴⁷ protektörünün Yen Ya-hsiang, Hsiao Szu-yeh muavin Tu-hu'sunun "sol suvari muhafız generali, Han-hai⁴⁸ Hui-ho P'o-jun ve diğerlerinin idaresi verildi. Barbarları tammamen cezalandırdı. İmparatorun emrile A-shih-na Mi-shih "askerî koloni sağ büyük generali", (A-shih-na Pu-chen) "sol askerî koloni büyük generali" ve Liu-sha⁴⁹ bölgesini idare eden ve asayişini temin eden büyük elçiler" oldular. Aynı ayrı Chin-shan⁵⁰ bölgesinden çıktılar. Nu-tu-lu Tegin v.s. on binden fazla çadırla kalkarak Yeh-chieh nehrinin garbine⁵¹ seçme suvarilerle gidip Su-Ting-fang'a teslim oldu. Ch'u-mu-kun'lara taarruz ettiler. Ho-lu 100 bin suvari seferber ederek 10

⁴³ Üç Karluk kabilesinden biridir.

⁴⁴ Bu boy, Tu-lu boylarının beşincisidir. Yulduz vadisinde oturuyorlardı. 654 de Ho-lu'nun hâkimiyetinde bulunuyorlardı. 657 de Çinliler Shu-ni-shih'lerin Yulduz eyâleti haline koydular.

⁴⁵ Chiu T'ang-shu, : 3162-63; bu şehri Hêng-tu şeklinde kaydediyor. T'ang-shu'da Tan-tu'dur. Bu şehrin yeri şimdilik meşkük kalmaktadır.

⁴⁶ Bugünkü I-li nehridir.

⁴⁷ Bk. s. 347, not. 59.

⁴⁸ Han-hai'im iki anlamı vardır. Birinci anlamda Moğol çölünün kuzey-batısını ifade eder. Kurikan'lar buranın kuzeyinde otururlardı. Güneyinde de Sir Tarduş'lar vardı. İkinci anlamda ise Uygur'ların Çinliler nezdinde kurdukları idarî merkezdir. Metnimizdeki Han-hai bu sonuncu anlamdadır. Birçok eyâletler buraya bağlı idi. Bu husus için bk. Chiu T'ang-shu, 195: 3601a-b; keza bk. Franke, Geschichte, II, 364.

⁴⁹ Akan kum mânasına gelen bu kelime Gobi çölü demektir.

⁵⁰ Altaylardır. Çinliler sonradan bir Chin-shan protektoryası teşkil ettiler.

⁵¹ Bu nehrin yeri şimdilik tesbit edilememiştir.

kabile (Su) Ting-fang'a karşı geldi. (Su) Ting-fang 10 bin kişiye sahipti. Onun askerlerinin az olduğunu gören barbarlar. T'ang ordusunu suvarilerle çevirdiler. (Su) Ting-fang askerlerine düz bir sahada toplanmalarını ve birbirlerine yaklaşarak mızraklarını dışarıya doğru tutmalarını emretti. Kendisi de suvarilerle bizzat kuzeye gitti. Ho-lu, düz sahada bulunan orduya taarruz etti. Ordusu üç hücum yaptı. Fakat (onları) yarmağa muvaffak olamadı. (Su) Ting-fang bu durumdan istifade ederek suvarilerle hücum etti. Barbarlar dağıldılar. 20-30 li kadar ⁵² kaçanları kovaladılar. 30 bin kişi esir edildi veya başları kesildi. Tou-t'a ⁵³ Tarkan'ın da aralarında bulunduğu büyük şeflerden 200 kadarı öldürüldü. Ertesi gün (Su Ting-fang) kuzeye doğru yürüdü. Nu-shih-pi'lerin beş kabilesi hâkimiyet altına girdi. Ho-lu'nun mağlûbiyetini duyan beş Tu-lu (kabilesi) güneyden tam bir süratle gelip Pu-chên'e tabi oldular.

“(Su) Ting-fang (Hsiao) Szu-yeh ve P'o-jun'a Yeh-lo-szu ⁵⁵ vadisinde birleşmelerini ve barbarları takip ederek Yen-ya-hsiang'a da askerlerinin başında onları takip etmelerini emretti. Bol bir surette kar yağmağa başladı. Hava iyileşinceye kadar beklemek istediler. (Su) Ting-fang dedi ki :

— Şu anda rüzgâr karanlık ve kar da buz yapmaktadır. Barbarlar bizim harbe giremeyeceğimizi zannederler. Onların emniyet tertibatı olmadığı bir zamanda baskın yapabiliriz. Eğer gecikecek olursak onlar uzaklaşırlar. Az bir zaman zarfında muvaffakiyet elde etmeliyiz. En iyi plân budur.

“Gece ve gündüz geçtikleri yerlerde (birçok) hayvanları gasb ve insanları yağma ederek ⁵⁵ ilerliyorlardı. Pu-chen ve Mi-shih'le birleşilmesi kararlaştıran Shuang-ho'ya ⁵⁶ geldiler. Ordunun iâşesi iyi idi.” ⁵⁷

⁵² Metinde birkaç on li denmekteyse de Türkçede bulunmayan bu tâbiri yukarıdaki şekilde tercüme etmeği daha doğru bulduk.

⁵³ Bir Göktürk şefidir.

⁵⁴ Bu vâdinin Talas'la aynı olması muhtemeldir. Chavannes bunu böyle kabul ediyor.

⁵⁵ Burada metne sadık kaldık.

⁵⁶ Bugünkü Borotala vadisidir. Ebi Nor'a akar.

⁵⁷ T'ang-shu, 215B; 4133d; 4134a; tercümesi için bk. Chavannes, Documents, s. 32.

Bu hâdiseleri Chiu T'ang-shu'nun Göktürk bahsi ⁵⁸ ise şöyle anlatıyor :

“Ho-lu, Tieh-yün'e Mo-ho-t'u yabgu ünvanını verdi. Birçok fütûhat yaparak Batı barbarlarının bütün kabilelerini tedip etti. Bundan başka Ting-chou'u da yağmalamak için harekete geçti. Üçüncü senede (652) bir kıraliyet emrile sol askerî muhafız büyük generali Ch'i-pi Ho-li, Yen-jan ⁵⁹ protektörü (sıfatile) Hui-ho askerlerinden 50 bin suvari emrine alarak onları cezalandırdı. Harp boyunca beş bin baş kestiler. 60 dan fazla büyük şefi esir ettiler. Dördüncü senede Tu-lu kagan öldü. Onun oğlu Ch'en-chou Shih-hu 5 Nu-shih-pi kabilesile birleşerek Ho-lu'ya taarruz etmek istedi. Ve onun ordusunu tahrip etti. Binden fazla baş kesti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin ikinci senesinde (657) sağ müstemleke muhafız komutanı, Su Ting-fang, Yen-jan protektörü Yen Ya-hsiang ve muavin protektör Hsiao Szu-yeh, sol büyük suvari generali ve Han-hai (Baykal) valisi Hui-ho P'o-jun v.s. onlara taarruz etmek ve cezalandırmak için ordularının başına geçtiler.”

Gene Chiu T'ang-shu, 83. kitapta bu hususta şöyle diyor:

“Ertesi sene (657) de Su Ting-fang, büyük askerî vali ve Ho-lu'ya karşı harp etti. Yen Ya-hsiang ve Hui-ho P'o-jun ikinci derecede idiler. Chin-shan'm kuzeyinden geçerek Ch'u-mu-kun kabilesini büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Bu kabilenin Hsi-chin'i Lai-tu-lu 10 binden fazla çadırlık halkile gelip hâkimiyet altına girdi. (Su) Ting-fang onlara iyi bir hüsnü kabul gösterdi. Ve onların bin kadar suvarisini Türgeş kabilelerine kadar (harple) ilerlemek için gönderdi. Hu-lu, Hu-lu-wu v.s. . .beş Nu-shih-pi kabilesi atları ve askerlerle İmparatorluk ordusuna katıldılar. Su Ting-fang, 10 bin kişiden fazla olan Uygur ordusunu emrine aldı ve taarruz etti. (su) Ting-fang'm askerlerinin azlığından dolayı etraftan (Çin ordusunu) kuşattılar. Su Ting-fang, piyadesine bir düzlükte

⁵⁸ Chiu T'ang-shu, 2600a.

⁵⁹ Yen-jan, eski Shan-yü T'ai'm yerinde idi. Burası Ta-tung-fu'nun 100 li kuzey - batısındadır. Eski Hsüan-tê eyâletinin yerine de konduğu görülür. Burası da bugünkü Cho-p'ing'in kuzey - doğusunda idi. Yen-jan esas itibârile bir dağ adıdır. Ch'ien Han-shu, 94a, buranın esas yerinin Su Hsien-wu'da olduğunu söylüyor. General Tou Hsien, 89—90 da Yen-jan dağına geliyor ve oraya bir kitabe diyor. Subur Hair Han civarı olması da çok muhtemeldir.

toplanmalarını ve mızraklarını dışa doğru çevirmelerini emretti. Bizzat kendisi de Çin suvarilerinin başına geçerek ovanın kuzeyine doğru sürdü. Barbarlar, evvelâ piyâdelere taarruz ettiler. Fakat (yaptıkları) üç hücumla onları dağıtamadılar. Ting-fang, bunu taarruz için bir vesile bildi ve hücum etti. Barbarlar tam mânasile (perişan olarak) hemen kaçmağa başladılar. Onları 30 li tâkip ederek birkaç on bin at ve insan öldürdü. Ertesi gün askerler iyi bir nizama tekrar ilerlediler. Hu-lu ve diğer arkadaşlarıyla Nu-shih-pi'lerin beş kabilesi samimî olarak teslim olmağa geldiler. (Daha sonra) Hu-lu tek olarak birkaç yüz Ch'umu-kun Chiü-lu Ch'u suvarisile batı cihetine kaçtı. Fakat Hu-lu'nun mağlûp olduğunu işiten Tu-lu'ların beş kabilesine (mensup olanlar) hep birlikte gelerek teslim oldular. ... Bu suretle bütün batı barbarları teslim olmuş oldular. Yalnız Ho-lu ile oğlu kendi ordularını göç ettirerek kaçtılar. (Su) Ting-fang onları takip etti. İ-li nehrinin yukarı kıyısında onunla yeni bir harbe tutuştu ve herşeylerini mahvetti. Hu-lu, Chi-eh-yün ile beraber on kadar⁶⁰ suvari refakatında gece olmasından istifade ile kaçtı. (Su) Ting-fang bunun üzerine muavin general Hsiao Szu-yen'h'i onu takip etmek ve yakalamak için gönderdi ⁶¹."

Ch'i-pi oymağı :

Burada Ch'i-pi oymağının âdeta birinci derecede rol oynadığı görülmektedir. Bu sebeple biraz Ch'i-pi oymağı üzerinde durmak istiyoruz. Hsin T'ang-shu'daki Ch'i-pi'lere ait bahsi aynen tercüme ediyoruz:

"Ch'i-pi'lere Ch'i-pi-yü de denir. Yen-chi'nin (Yarkent) şimalî garbindeki Ying-ch'uan da idiler. To-lan-ko'ların cenumunda buldukları sırada onların şefleri Ko-lêng idi. Kendine isim olarak İ-wu-ch'ên Baga Kagan (ünvanını) aldı. Büyük kardeşi Mo-hot'u T'ê-lo idi. Her ikisi de (bire) kahraman idiler. Mo-ho-t'u ölünce yerine Ho-li Shang-niu geçti. Kendi oymaklarını sevkederek (Çin'e) geldi (ve tekrar geriye döndü). O zaman Cheng-kuan saltanat devresinin 4. senesi (632) idi. (İmparator) onların Kan(-chou) ile Liang(-chou) arasına yerleştirilmelerini emretti. Onların memleketleri Yü-chi chou adını aldı.

⁶⁰ Metin, ondan fazla demekteyse de Türkçede böyle bir tabir olmadığından yukarıdaki gibi tercüme ettik.

⁶¹ Chiu T'ang-shu, 83: 3344d; Chavannes, Documents, 65, n. 4

“Yung-hui saltanat devresinin 4. senesinde (645) bu oymak Ho-lan Tu-tu-fu’luğunu teşkil etti. Bu vilâyet Yen-an Tu-hu’luğuna bağlı idi. Ho-li harplerde yardım etmek istedi. Bu, (onun) sadakatının bir timsali olmuştu.

“T’ ai-ho saltanat devresinin (827—836) ortasında onların akrabalarına ait çadırlar ⁶² Ch ên-wu’da Çin hâkimiyetine girdiler”.

Ch’i-pi’lerin yerini Uygur devletine tabi boyları ayrı ayrı incelerken tesbit edeceğiz. Yalnız burada şunu kaydetmeği faydalı buluyoruz ki, Töles boylarının en güneyinde bulunan bu oymak 632 den itibaren Kan-ve Liang chou’lar civarında yerleşmişti. Ve Çinliler daima bunları Uygur’lar diye tesmiye edegelmişlerdi. Ch’i-pi’ler 632 den itibaren Kansu’da olduklarına göre 651 de başlayan bu mücadelelere yeni yerlerinden iştirâk etmişlerdi. Bununla beraber kuzey Uygur’larının da iştirâki görülmektedir. Ch’i-pi’lerin 20 bin askerine mukabil kuzey Uygur oymakları 50 bin asker vermektedirler. Fakat burada daha ziyade Ch’i-pi Ho-li isimli şefin şahsiyeti ağır basmakta ve Ch’i-pi oymağına bir nevi öncülük rolü oynamaktadır. Ch’i-pi Ho-li’nin biyografisinden Chavannes’in tercümesini yaptığı kısmın Çince metinle karşılaştırarak Türkçesini vermeği faydalı buluyoruz. Kao-ch’ê bahsinde de gösterdiğimiz gibi Töles boylarındaki şahıs adlarının başına oymaklarının da ismi konuyordu. Bu sebeple Ch’i-pi asıl addan değil; bir nevi soyadından mâduttur. T’ang-shu şöyle diyor :

“Yung-huei saltanat devresinde (650—655) Batı T’u-chüeh’lerden A-shih-na Ho-lu, Ch’u-yüeh, Ch’u-mi, Ku-su, Ko-lu-lu, Pei-shih’lerin beş oymağı isyan etti. Yen-chou’u tahrip ve Chin-ling bölgesini elde etti. Pu-lei (civarını da) zaptetti. Ho-li’ye Kung-yüeh tao’sunun genel valisi ünvanı verildi. Sol muhafız generali Liang Chien-fang, Che’nin, Ch’eng, Ch’i, Yung ve Yen-jan Tu-hu’su, Hui-ho’lar 80 bin askerle onları cezalandırdılar. Ch’u-yüeh, Chu-yeh Ku-chu, barbarların teskin ve ıslahına memur cesur komutan Tang Tao-hui’i öldürdüler. Ondan sonra Lao dağı üzerinde kamp kurarak müdafaa tedbirleri aldılar. Ho-li v.s. askerlerini birkaç yola tevzi ederek sürünme suretile gittiler. Yukarıya çıkınca şiddetli bir taarruz yaptılar. Barbarlar büyük bir mağlûbiyete uğradılar. Ku-chu gece-

⁶² Göçebe olduklarından çadırla sayılıyorlar.

leyin kaçtı. Hafif suvariler onu fasılasız olarak 500 den fazla li takip ettiler. Ku-chu harbederek öldü. 60 kadar şef esir edildi. On binden fazla kimse de (ayrıca) esir veya katledildi. 70 bin öküz, at ve muhtelif hayvan elde ettiler.”

Şu noktaya da işaret etmek faydalı olur ki, Ch'i-pi Ho-li ancak birinci harpte yani 652 de birinci derecede rol oynamış ve Uygurları temsil etmişti. İkinci çarpışmada, yani Ho-lu'nun Sut-ruşana'da yakalanışında rol oynayan ve Uygurları temsil eden P'o-jun'dur.

C. OYMAKLAR FEDERASYONUNUN İKİNCİ TEŞKİLÂTLANMASI

Uygurlar yavaş yavaş kuvvetlenmeğe başladılar ve Çin'e kafa tutarak sık sık isyan ederler. Bu devir, tam bir istiklâle doğru gidiş devridir. Yukarıda verdiğimiz belgelerin bir devamını teşkil eden bu devre ait kısmın, Uygurlar bahsinden tercümesini yapıyoruz :

“Küçük kız kardeşi Pi-su-t'u, Hui-ho'ların başına geçti. T'ung-lo ile Pu-ku'lar hudutlara taarruz ettiler. Kao-tsung, Cheng Jen-t'ai'a Pu-ku ve diğer boyların cezalandırılmasını istedi. Pi-su-t'u mağlûp edildi ve geri çekildi. Bunun için de asil T'ieh-lo'lar, T'ien-shan eyâletini (hsien) teşkil ettiler. Yung-lun saltanat devresinin (680—681) ortasında, Tu-chieh-chi ve Szu-shêng (684—704) zamanında da Fu-ti-nan, birbirini takip ederek şef oldular. Barbar eyâletlerini idare ettikleri için Tu-tu ünvanlarını aldılar. Sol ve sağ şadlar muhtelif oymakların idarelerini iki kısma ayırdılar. K'ai-yüan saltanat devresi sırasında (713—741) Hui-ho'lar tedrici olarak kuvvetlendiler. Liang-chou Tu-tu'su Wang Chün-ch'u'yu öldürdüler ve An-hsi yolunu kestiler. Bu yollar birçok memleketler Chang-an'a giriyordu (yani bağlanıyordu). Hsüan-tsung, Kun Chih-yün v.s.ye onları cezalandırmaları için emretti.”

Yukarıda Uygurların menşesine ve oymak hayatına ait verdiğimiz belgelerin devamını teşkil eden bahisten başka doğrudan doğruya müstakil Uygur devletinin başlangıcına ait olan bu kısım büyük bir değer taşır.

KISIM II.

UYGUR DEVLETİNDE BİRLİK VE TEŞKİLÂTIN
KUVVETLENMESİ

Bugu Kagan ve zamanı ⁶³ :

759 da Mou-yü Kagan tahta çıkıyor. Ölen kaganın veliaht olan büyük oğlu, bir suçundan dolayı öldürüldüğünden taht küçük oğlu Mou-yü'ye nasip olmuştu. Mou-yü bir üvandır. Asıl adı T'eng-li olduğu söylenirse de ⁶⁴ bizce Tengri de bir üvandı. Esas adı T'ang-shu'ya göre İ-ti-chien idi. Cüveyni bunu Buğu olarak kaydetmektedir ⁶⁵. Bugu Kagan'ın siyasal ve kültürel olmak üzere iki rolü vardır. Bunları ayrı ayrı hülâsa etmeğe çalışacağız.

1. *Siyasî rolü* :

Bugu Kagan, tahta çıktığı zaman Çin İmparatorluğu'nun dahilî durumu fevkalâde karışık idi. 762 senesinde Hsüan-tsung'un 77 yaşında ölmesiyle biri Ho-peï, diğeri Yeh-ve Fang-yang'da olmak üzere iki tehlikeli isyan gittikçe tazyikini artırmağa başladı. Bunlardan en mühimmi Shih Sih-ming'in tehdidi idi. An Lu-shan'ın ölümü ile yerine geçen bu zat, Çin İmparatorluğu'nun en mühim kısımlarına hâkim olmuştu. Çin generalleri Kuo Tse-i ve Li Kuang-pi, boşu boşuna bu isyanları durdurmağa çalışıyorlardı ⁶⁶. Bu sıkı durumdan dolayı Uygur'ların yardımına ihtiyaç hasil olmuştu. Töleslerden meşhur Pu-ku Huai-ên, Çin İmparatorluğunda çok radikal bir rol oynamakta idi. Çin sarayının iç entrikalarile meşgul olmaktan da geri kalmıyordu. Shih Shih-ming, canını nihayet oğlu Shih Ch'ao-i'nin subaylarının elinde verdi. Bu suretle de oğlu Shih Ch'ao-i babasının yerine geçerek kendini İmparator ilân etti ⁶⁷. Bugu Kagan tahta çıktığı zaman Çin İm-

⁶³ Bugu kagandan evvelki kaganlar (Belleten XV, s. 361-79) da incelenmiştir.

⁶⁴ Chiu T'ang-shu, 217.

⁶⁵ Tarih-i Cihangüşa, I, 44/4, 196.

⁶⁶ O. Franke, Geschichte, II, 462.

⁶⁷ Franke, Aynı esr. 463, 5; Babası Shih Sih-ming'in isyanı için bk. Prof. Eberhard, Çin Tarihi, 212.

paratoru Tai-tsung'u tehdit eden başlıca iki kuvvet vardı. Birincisi Li Fu-kuo diğeri de Shih Sih-ming idi. Karabalgasun yazıtı Shih Sih-ming'in oğlunun Kagan'ı Çinliler üzerine düşman ederek Çin'i yağmalamağa teşvik ettiğini kaydediyor⁶⁸. Hsin ve Chiu T'ang-shu da bu durumu teyit etmektedirler. Çin elçisi, Uygur sarayına gittiği zaman Kagan çoktan Ch'ao-i tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. T'ang sülâlesinde artık İmparator diye bir kimsenin kalmadığını ve karışıklığın alıp yürüdüğünü; eğer hazinelere sahip olmak istiyorsa hemen Çin'e akın yapmasını söylemiş ve Kagan'ı ikna etmişti. 762 senesinin 8. ayında Çin elçisi İmparatorunun fermanını Bugu Kagan'a sunduğu zaman, Kagan ona artık İmparatorluklarının ortadan kalktığını ve bu sebeple nasıl elçi göndermeğe teşebbüs ettiklerini sordu. Çin elçisi onu teskin ve eskiden beri devam eden iyi münasebetlerden bahsetmek istedi Fakat Uygur ordusu üç Çin şehrini çoktan aşmıştı. Bütün garnizonlar muhafızsız ve şehirler idarecisiz kalmışlardı. Kagan Chen-yü şehrinin yağma edilmesini emretti. Ve Çin elçisine karşı çok ağır kelimeler kullandı. Kagan'la birlikte Hatun'un da bu sefere iştirak ettiğini görüyoruz. Bugu Kagan'ın karısı Pu-ku Huai-ên'in kızıdır⁶⁹. Bu sebeple Pu-ku Huai-ên'in Kagan üzerine nüfuzu fazladır. Ve Çin, bu zatın Kagan nezdindeki tavassutu ile hayatını idâme edebildi ve Uygur hâkimiyetine girmeden kurtulabildi⁷⁰. Bundan sonra Uygur'lar Çin'e yardıma başlarlar. Bu arada Pu-ku Huai-en'in sol Şad ünvanını aldığı görülüyor. Sağ şad ise, Shih Ch'ao-i'nin aleyhinde olarak fiilî harekete geçer. Kagan, Ho-yang civarlarında üç ay ikamet eder. Ondan sonra Shih Ch'ao-i'yi takip ederek onu yakalar ve başını keser. Bu suretle An Lu-shan isyanının da son halefi ortadan kalkmış olur. Bu arada Pu-ku Yang isimli bir Uygur şefinden de bahsedilmektedir. Sondaki Yang sözünün Türkçe bir isim olup olmadığını iyice tespit edemiyoruz. Pu-ku, şahsın mensup olduğu oymağı göstermektedir. Yang'ın da adama ait isim olması gerekmektedir. Kagan, Ta-yüan'a gitmekte ve

⁶⁸ Chiu T'ang-shu, 195: 3601a; Franke Geschichte, II, 464, 10-15; Karabalgasun, Schlegel'in kopyası, VI, 69-75, VII, 1 vd. Kaganla hatunun birlikte sefere çıkışları: Chiu T'ang-shu, 195: 3602a; Hsin T'ang-shu, 217.

⁶⁹ Kaynaklardan başka bk. Prof. Eberhard, Çin tarihi, 213 vd.

⁷⁰ Bu hadiseler için bk. L. Wieger, Les textes historiques, Hien-hien 1929, 144⁸—1449.

civar şehirleri dolaşmaktadır. Bu şehirler arasında Lu da vardır. Kaynaklarımız, Ho-nan eyâletlerinin hepsinin Uygur'lar tarafından yağmalandığını kaydetmekte ⁷¹, hattâ mâbetleri yaktıklarını bile söylemektedirler. Uygurlar, bu akınlarda Chang-an'a kadar ilerlemiş ve anlaşıldığına göre Çin İmparatorun'a kaganlığını tanıtarak ondan Tengride Bulmuş İl tutmuş Alp Külüg Bilge Kagan ünvanını almıştı ⁷². Hatun'a da Alp Bilge Hatun ünvanı verildiği gibi sol ve sağ Şad'lara, Hu-lo (Ulug) isimli Tu-tu'ya Tutuk Pa-lan isimli generale de ayrı ayrı ünvanlar tevcih edilmişti. Bu ünvan ve isimler hakkındaki fikirlerimizi özel bir etüd konusu olarak neşretmek tasavvurundayız.

Karabalgasun Çince yazıtında Ch'ao-i'nin bol paralar ve tatlı dillerle Uygurların da askerlerinin iştirâkini temin etmeğe ve birlikte T'ang sülâlesini mahvetmeğe çalıştığı kaydedilmektedir. Bununla beraber Kagan, onun bu nankörlüğüne ve İmparatorluk makamına göz dikmesine çok kızdığı da ilâve edilmektedir. Gene aynı kitabede yukarıdaki sebepten dolayı, Kagan'ın Çin ordusu ile birleşerek onları tâkip ve Lo-yang şehrini istirdat ettiği de söylenmektedir⁷³. Halbuki meselenin iç yüzü hiç de öyle değildir. Bugu Kagan başlangıçta Shih Ch'ao-i ile aynı fikirdedir. 762 de yaptığı akın tam mânasiyle bir düşmanlık ve yağma ve hattâ icap ederse ilhak maksadile yapılmıştır. Ancak, Pu-ku Huai-ên'in müdâha lesile akının sona erdiğini biraz evvel orijinal kaynaklara dayanarak görmüştük.

764 de Pu-ku Huai-ên'in gayesi T'ai-yüan'ı almaktı. Fakat 765 de Huai-ên'in âni ölümü, işleri altüst etti. Orduda vahdet namına birşey kalmadı⁷⁴. Bunun üzerine Kuo Tse-i Çinlilerin yarı resmî elçisi olarak Uygurları kendi taraflarına çekmesi için gönderildi. T'ang-shu'ların Uygur bahisleri bu hâdiseyi gayet geniş olarak anlatmaktadır. Uzun müzâkereler neticesinde Uygur - Çin ittifakı meydana geldi. Tibetlileri tâkibe başladılar. Onları Kan-

⁷¹ T'ang-shu, 217; Chiu T'ang-shu, 195: 3601a.

⁷² Bunu F. W. K. Müller, böyle okumaktadır (Hirth festschrift, Uigurische Glossen, Ostasiatische Zeitschrift, 1919/1920 314.

⁷³ Schlegel, Karabalgasun, Text, VII; keza Radlof, Die Inschriften aus der Mongolei, I, 290; Shu Ching-cheng kopyası, Wasilyef tercümesi, 267, VII.

⁷⁴ Franke,] durum için şöyle diyor: "Mit Huai-êns tode war die Einigkeit der Verbundeten dahin", II, 467, 34.

su'daki P'ing-liang'ın doğusunda Ling-t'ai ve Chin-Hsien'de yakalayıp müthiş bir mağlûbiyete uğrattılar. Bu harbin çok kanlı olduğu rivâyeti de vardır ⁷⁵. Kaynaklarımız sık sık Uygurların Çinlilere karşı adâlet hislerine sahip olmadıklarından şikâyet etmektedirler. Hattâ suç işleyen bir Uygur vatandaşını Çin idaresi hapsediyor. Fakat Çin'deki Uygurlar buna çok kızıyor ve onu zorla serbest bırakıyorlar ⁷⁶. 778 de büyük bir Uygur yağmasından bir defa daha bahsedilmektedir ⁷⁷.

Uygur tarihinin en karakteristik noktalarından birisi de Kagan'ın siyasî hattı hareketini oymakların arzusuna göre tanzim etmesidir. T'ang-shu bu zamanda Dokuz Oymak Uygurlarının Kaganı Çin'e karşı sefer yapmağa tahrik ettiklerini kaydediyor ⁷⁸. Kagan da bunun üzerine Çin'e karşı bütün kuvvetile harp ilânına karar veriyor. Arayı bulmak için Uygur ülkesinde bulunan Çin elçisine de hiçbir müspet teşebbüs imkânı kalmıyor. Bunun üzerine Tun Mo-ho Ta-kan —ki Bugu Kaganın bir nazırıdır—⁷⁹ Çin devletinin büyük bir imparatorluk olduğunu, bundan evvel yapmış oldukları yağmaların da kendilerine hiçbir fayda temin etmediğini ve bu sebeple bu kadar uzak bir memlekete yapılacak bir seferin faydasız olacağını iddia ediyorsa da Kagan bu fikre iştirâk etmiyor. Baga Tarkan ise noktai nazarını şiddetle müdafaa ederek münakaşa sonunda Kaganı öldürmüştü. Tun Baga Tarkan bunu müteakip onun bütün nedimlerini ve Dokuz oymak ileri gelenlerini bertaraf ettiğinden Bugu Kagan'ın mânevî rolü de ortadan kalkmıştı.

2. *Mânevî rolü:*

Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg (Bilge Kagan) ünvanını taşıyan Bugu Kagan ⁸⁰ siyasal rolünden ziyade kültürel ve

⁷⁵ Bu olayların geniş tasviri için bk. Wieger, *Textes historiques*, II, 1450—1451, tenkit ve tahlili için bk. Franke, *Geschichte*, II, 467-68; Kaynak olarak bk. Chiu T'ang-shu, 195: 3601a-b.

⁷⁶ Chiu T'ang-shu, 195: 3602b.

⁷⁷ Aynı yer.

⁷⁸ Aynı esr. 217a.

⁷⁹ Schlegel, *Karabalgasun*, II'de kagan olarak ismi geçer.

⁸⁰ Schlegel, *Karabalgasundaki Çin yazıtını* tetkik ederken silinmiş ve okunamayan bazı yerleri doldurmuştur. *Karabalgasunda bulunmuş olan bu meşhur Çince yazıtın estampaırları Radloff'un "Atlas der Alterthümer der Mongolei" adlı eserinde pl. XXXI-XXXV'de neşredilmiştir. Neşredilen altı yazıt parçasından dördü*

bir din reformatörü olması bakımından haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Bugu kelimesi mâna bakımından da mânidar bir vaziyet arzederse de onu yalnız bir ünvan olarak kabul etmek daha yerinde olur kanaatındayız ⁸¹. Bu kaganı sonraki Uygurlar da unutmamış-

mürekkeplemede gösterilen bazı ihmallerden dolayı biraz tahrif edilmiştir. Birisi neşredilmeden evvel bazı retuşlara tabi tutulmuştur. Bununla beraber 1892 de Helsingforstaki "Société Finno-Ougrienne" cemiyeti tarafından neşredilen *Antiquités de l'Orkhon* adlı eserin 50-61 deki kopyalarıyla mukayese edilerek istifade edilirse daha muvaffakiyetli neticeler elde edilebilir. Ruslardan Wasilyef Huolin-chin-shih-lu'dan istifade etmişti. Fakat Wasilyef metni esas itibariyle Shu Ching-cheng'in kopya ettiği metne dayanır (Radloff, *Die Inschriften aus der Mongolei*, I, 290) P. Pelliot'nun istifade ettiği komutan Bouillane de Lacoste'un kopyaları şüphesiz büyük bir kıymet taşımaktadır. Bunlar maalesef neşredilmemiştir. *Société Asiatique*'dedir (*Un Traité Manichéen, retrouvé en chine*, JA, 1912-13, 177). Bu çince yazıtın ayrıca Göktürk ve Sogd alfabelerile yazılmış metinleri de vardır. Fakat bunlar fevkalâde bozuktur. Radloff bunun türkçe kısımlarını okuyabildiği kadar neşretmiştir (*Die Inschriften*, I, 295 v.d.) keza bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, II, 37). Sogd metni için bk. F. W. K. Müller, *Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei*, Berlin, 1909, 726-730). Bu kısım hakkında Olaf Hansen *Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun* adlı eserinde kıymetli fikirler ileri sürmüştür. Gustave Schlegel'in okuyuşu da vaktile çok müspet tesirler bırakmıştı. Bk. *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Karabalgasun*, *Memoires de la société finno-ougrienne*, IX, Helsingfors, 1896, 142.

⁸¹ Tengride Kut Bulmuş İl Tutmuş Alp Külüg (Bilge Kagan) ünvanı Nimetullah Ma tarafından yapılan Türkçe tercümesinde Hüseyin Namık Orkunun nezaretine ve Pelliot ile Müller yazılarından ne kadar sonra yazılmasına rağmen Türkçe karşılıkları bulunamamış ve Külüg yerine Kutluk' İl Tutmuş yerine de kittut Teğmiş gibi acâyip tâbirler konmuştur (H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, II, 41, 6). Müller nedense aradaki Ku karakterini atlayarak *Uigurische Glossen*'da Kut kelimesini ihmâl etmiştir (*Hirth Festschrift*, 314) Schlegel, bozulmuş ve okunamayan Çince karakterlerin yerlerini doldurmak istemiş ve tercümesini buna göre yapmıştı. Bu sebeple Tengride kelimesinin arkasında bulunan boşluğa bir "ai" ilâve etmiştir. Haklı olarak Pelliot bunu bir münakaşa mevzuu yapmıştır. (*un Traite Manicheen*, 211, n. 1. 789) da yaşamış olan Kagan için bu doğrudur. Çince metinden bunu tam mânasile anlayabiliyoruz. Fakat bu vaziyet 789 dan evvel de mevcut mu idi? Yani mevzubahs kaganın da ünvanının baş karakteri "ai" sözüyle mi başlıyordu? Metinlerin foto ve estampajlarını iyiden iyiye tetkik eden Pelliot böyle bir ilâvenin imkânsız olduğuna işaret ediyor. Tarihî metinlerde de Bugu Kagan'ın ünvanının başında bir "ai" eki mevcut değildir (*Chiu T'ang-shu*, 195: 3601d-3602a). Lacoste'un estampaj ve fotolarında "ai"dan ziyade "kün" olabilecek bir söz varmış (*Traité Manichéen*, 211, n. 1).

lardı⁸². Bugu Kagan'ın Shih Ch'ao-i'nin teşviklerine uyarak 762 de Çin'i yağmaladığını ve sonra da merkeze gelerek dostluk temin ettiğini yukarıda söylemiştik. Karabalgasun kitabesi 762 de vukubulan bütün Çin aleyhindeki olayları görmemezlikten gelmektedir⁸³. Kagan Lo-yang'da kaldığı bu müddet zarfında Maniheizt din adamlarile münasebet imkânlarını aramış ve onları kendi memleketine celbetmek istemişti. Karabalgasun kitabesi şöyle diyor:

“Uygurların örf ve âdetlerinin kötü oluşu ve halkın artık icra kuvvetini dinlemeyişi sebebiyle Kagan'ın Jui-Hsi gibi dört tane din adamını memleketine sokarak⁸⁴ iki kudsiyeti⁸⁵ inkişaf ettirerek

Mou-yü Kagan'ın Türkçe aslı üzerinde ihtilâf mevcuttur. F. W. K. Müller Karabalgasun yazıtının Soğdça kısmında bu ismi Bögü olarak tesbit etmiştir (Ein Iranisches Sprachdenkmal, 728). Bögü kelimesi Uygurcada “sihir” demektir: Uigurica, II, 44, 33; Radlof, Suvarnaprabhasa, 89, 9; 166, 7; 174, 8; Şark lehçesinde de böyledir. Bk. Kaşgarî, III, 173. “Alim, hekim” mânasına da gelir: Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, 269. Bu kökten çıkmış kelimeler de vardır. Bögülenmek: itikat ve itimat etmek demektir: Le Coq, Manichaica, II, 4, 5; III, 15, 6; Radloff, Kuşan im pusu, 66; Moğolca da da Böge (sage) demektir. Le Coq mevzubahs kaganın isminin Bugug olduğu fikrindedir (Ein manischäisches Buch - fragment, Festschrift V. Thomsen, 147 - 149 ve 196, n. 1). Cüveyni de bu kaganı Bugu olarak adlandırmaktadır (Cihanküşa, I, 40). Bunu başka bir görüşle Marquart da tetkik etmişti (Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren, S P A W, 1912, 485-502). Biz burada genel olarak Cüveyni'nin kullandığı Bugu şeklini tercih ettik. Çünkü bu mesele henüz daha halledilmiş değildir. Esasen Bugu şeklini kullanmakla eserimizde bu şeklin doğruluğuna inanmış değiliz. İddialarında Le Coq kadar diğerleri de haklıdır. Bu kelime âlim ve sihir mânasına geldiği gibi geyik anlamına da kullanılmaktaydı. Belki de bu kökten gelmektedir. (Rahmeti, Die Legende von Oghuz Kagan, 6, 29). Bu mesele şimdilik çok şüphelidir.

⁸² Von le Coq, Hoço'da bulunmuş Mani metinlerine dayanarak Bugu Kagan ile Ulug Moçak arasında münasebetler tespit ediyor (Thomsen Festschrift, 147 v.d.). Bu zat 719 da Çin'e geliyor. 762 ile 763 arasında da Kagan ile Lo-yang'da tanışıyor. 719 da büyük bir Mani rahibi olarak Çin'e gelen bir kimsenin 762 ye kadar yaşaması Pelliot'nun işaret ettiği gibi oldukça şüphelidir (Un Trait é Manich éen, 221, n. 1). XIII. asra kadar devam eden bu an'nenin tarihi tenkidi için maalesef elimizde malzeme hemen hemen hiç yoktur.

⁸³ Bu hususu yukarıda söylemiştik bk. s. 353 Pelliot da bu siyasî sözlere işaret etmekte ve “Nous montre qu'elle eut d'autres consequences” (Trait é Manich éen 214).

⁸⁴ Nimetullah Ma, aslı “Yui-hsi” olan bu ismi dzui-sik gibi Sinoloji ilminde yeri olmayan bir transkripsiyonla yazıyor (Eski Türk Yazıtları, 41, 8). Bu adamın kim olduğunu tanımıyoruz. İsim tam mânasile Çincedir ve Budist

vaz ettirdiğini ⁸⁶ ve üç an'a derin olarak nüfuz edildiğinin¹⁷ kaydedyor. Bu din allâmeleri ⁸⁸ Nura ait (hakikaten) ⁸⁹ doktrinleri mükemelen incelemiş

oldukları gibi, yedi kitabı da ⁹⁰ tam olarak anlıyabiliyorlardı. Onların kapasitesi denizler kadar derin, natıkları da çağlayanlar gibi (akıcı) idi ⁹¹. Bu sebeple Uygurları bu hak dinine girmeye sevkdebilirdi.(i) kaide olarak (kabul) etti ⁹². Bütün faziletlerin bir araya gelmesini gerçekleştirdi. Bundan başka⁹³ fazileti kâmile. Bu Tu-tu ve Tse-shih'ler, iç dış ve nazırlar dediler ki: ⁹⁴ "Biz eski günahlarımız z

isimlerin karakterini taşımaktadır. Bununla beraber Pelliot Hsi-an-fu'daki Nestûri kitabesinde de bu mahiyette isimler bulunduğuna işaret etmektedir (aynı yer, 214, n. 1).

⁸⁶ İki kutsiyet, Nimetullah Ma'nın izahına göre dinî bayramlarmış. İslâmlardaki iki dinî bayram gibi diye ilâve ederek ilim adamına yakışmayan bir demagoji de yapmaktadır. Esasen bu karakteri Schlegel tam mânasile okuyamamıştır. Bunu kurban olarak da okumak mümkündür. Bununla beraber Pelliot, bilhassa Chen yani "kök" üzerinde daha fazla durmaktadır (Un Trait é Manichéen, 214, n. 2).

⁸⁷ Üç an için bk. Un Trait é Manichéen, 133.

⁸⁸ Metin vazıh değildir.

⁸⁹ Çincesi Fa-shih olan bu ünvan biraz evvel mevzubahs olan zata ait olsa gerektir. Bu ünvanı da Mani mezhebine sahip olan zata olanlar gene Budizmden almışlardır. Nestûrilerde de böyle yapılmıştır. Bu hususta Pelliot'nun bir etüdü de vardır: Deux titres Bouddhiques portés par des religieux nestoriens, T' P', II, XII, 664-670. Uygurlarda bu ünvan Wapşı şeklidir: F. W. K. Müller, Uigurica, II, 81.

⁹⁰ Çincesi Ming-Men'dir. Bu dinin esaslarından bir unsurdur.

⁹¹ Biri fars, altısı Süryanice olan bu kitaplar Maniheizmin ana kitaplarıdır. Türk Yazıtlarında Maniheizmin mevcudiyetinden dahi bahsedilmektedir. Halbuki bu, ayrıca akademik bir münakaşa mevzuu olmuştur. Nimetullah Ma ise bunu Budizm olarak kabul etmişti.

⁹² Pelliot, bu kelimeyi "cascade" olarak tercüme ediyor. Aynı kelime "fleuve suspendu" olarak da tercüme edilebilir. N. Ma'nın tercümesi çok şüphelidir.

⁹³ Schlegel, boş ve okunmayan yerleri doldurmuşsa da Pelliot bunu kabul etmemektedir. N. Ma ise "hayvanî gıdaların yenmesi ve ağır içkilerin içilmesi yasaktır" demektedir ki, bu orijinale uyan bir tercüme değildir.

⁹⁴ Cümlelerin başında bir Hsi kelimesi vardır ki, bunu cümle ile birleştirmek imkânsızdır. Buna Pelliot da işaret etmektedir.

⁹⁵ Schlegel boş yerlere birer memur ünvanı koyuyor. Pelliot bunun imkânsızlığından bahsetmektedir (Un Trait é Manichéen, 216, n. 5).

için istiğfarda bulunuyor ve hak dinine hizmeti arzu ediyoruz ⁹⁵. (Kagan tarafından) şöyle bir buyrultuda (bulunuldu):

”— Bu din nâfiz (nüfuz edici) ve harikulâdedir. Bununla beraber ona ihtida ve riayet güçtür. Onu iki veya üç defa hülûsla tetkik ettim. Bazan anlıyamıyor şeytani Buda olarak tesmiye ediyordum ⁹⁶. Halbuki şimdi hakikatı çoktan anlamış bulunuyorum. (Artık bundan sonra) (batıl dinlere) ibadet edemeyeceğim. Ve bilhassa ümit ederiz ki diyordu:

“—Madem ki, azimsiz ve hulûs sahibisiniz ona derhal ihtida eder ve evamirini koruyabilirsiniz ⁹⁷. Kabartma ve resmetmek suretile yapılmış şeytan tasvirlerini tamamen yakınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secdeden tamamen (hidayet) ışık dinini kabul ediniz ⁹⁸. Bu memleket, sıcak kan içicilik (gibi) Barbar âdetlerini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönsün. Bir cinayet (katl) devleti, iyiliklere teşvik kiralığı haline gelsin.

Bunun için insanda bulunmaktadır. Sema güç ve (kuvvet) verir, tâbiler ise onu taklit ederler. Din emiri ⁹⁹ hak dininin kabul edildiğini işitince (onların) bu sadakatini methetti. Kadın ve erkek din adamlarını ¹⁰⁰, (bu dini) vazederek yaymak için Çin’e ¹⁰¹ soktu. Bundan sonra Mu-she ve müridleri kalabalık olarak dolaştılar. Doğudan batıya kadar dini yaymakla (meşgul oldular).”

Bu metin Maniheizmin Uygurlar arasında nasıl yayıldığını çok güzel ifade etmektedir. Et yiyip yememe meselesi epey münakaşa edilmişti. Marquart’ın da bu mezhebin Uygurlar arasında yayılışı hakkında Arap kaynaklarına dayanarak ileri sürdüğü daha ente-

⁹⁵ Wasilyef ve Schlegel’in aksine olarak yüan olarak transkripsiyonunu yaptığı kelimeyi kullanarak Pelliot “Nous desirons” diye tercüme etmektedir (Aynı esr. 217, 1).

⁹⁶ Schlegel’in Fci okuduğu kelimeyi Pelliot shih olarak okumaktadır. Şunu da ilâve etmektedir ki, Budizmin Maniheizmden evvel Uygurlara nüfuzu çok şüphelidir. Burada zikri geçen Buda Şaman ulûhiyetinden Burhan olmalıdır denmektedir.

⁹⁷ Pelliot ile Wasilyef’in okuyuşları aynı, Schlegel’inki ise biraz farklıdır.

⁹⁸ Ming-chiao tâbiri münakaşalıdır.

⁹⁹ Fa-wang tâbirile ifade edilen bu emir Mezopotamya’da idi.

¹⁰⁰ Pelliot, bu tâbirin Budizmden alındığını söylemektedir. Un Trait é Manichéen, 219.

¹⁰¹ Bu husus için aşağıdaki nota bk. 139-40

resan fikirleri vardır ¹⁰². Cüveyni'nin cihanküşasında bahis mevzuu olmuştur. Bu hususta şimdiye kadar hiç kullanılmamış ve yeni bulunmuş vesikalara dayanılarak Pelliot tarafından verilen izahat çok dikkate şayandır. Chin Tai Pi Shu'dan yapılan bir iktibasta Uygurların devlet işlerini idarede daima Mani mezhebine salık insanlarla müşaverede buldukları kaydedilmektedir. Bunun için merkeze büyük bir Mani mâbedi kuruluyor. Maniheizm yalnız akşamdan başka yemek yemeğe müsaade etmiyordu. Suya hürmet ediyorlardı, sebze yiyorlardı. Süt katiyen içmiyorlardı. Ve tereyağı da yemiyorlardı deniyor. Mani dinin büyük rahipleri birkaç sene yerlerinden kılmadıyorlardı. Küçükleri ise mütemadiyen geziyorlardı v.s. diye birçok izahat verilmektedir. Akşamdan başka yememek Maniheizmin esaslarındandır. Bu hususu. Pelliot mufassalen incelemiştir. Arap ve Fars kaynakları Maniheizmin Uygurları gevşettiğini ve cesaretlerini körlettiğini yazmaktadırlar ¹⁰³. Maniheizmi almakla *Uygurlar cesaret ve faallığı yerine çekingenlik ; idarecilik ve hakim olabilme vasıflarının yerine de ilim ve sanat kabiliyetine sahip oldular* Maniheizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Birincisi menfi ikincisi ise müspet bir faktördür. Uygurların Moğollara bile kâtiplik yapmaları ancak Maniheizmin mistik sahasına girmek ve ilimle iştigal vaktini bulmakla mümkün olmuştur.

HANEDAN DEĞİŞİMİ VE OYMAKLAR İSYANI

Tun Baga Tarkan, Bugu Kagan'ı öldürerek yerine geçtikten sonra derhal Çin ile siyasî münasebetlerini iyileştirdi. Kendini Kagan

¹⁰² Arap ve Fars kaynaklarının ilmî bir surette tahlili için bk. Marquart, Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren, SPAW 1912, 186 v.d. gene Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 92. Marquart'ın aldığı iktibasta şöyle deniyor: "Nur weil sie (Uygurlar) sich zindiqs muss. (Manicheismus) bekennten, nahm ihre Tapferkeit ab und schwand ihre Kühnheit". Tonyukuk Budizmin Türkler arasına girmesine şiddetle muhalefet etmiş ve Türkleri zayıflatacağını, dolayısıyla istiklallerini kaybettireceğini ileri sürmüştü. bk. Franke, Geschichte II, 442. Bu durum karşısında bu gibi dinlerin Türkler arasına sokulması Çinlilerin bir maksadı mahsus suretile miydi? Bu ayrı bir meseledir.

¹⁰³ Bk. not. 112.

ilân ederek Alp Kutlug Bilge Kagan ünvanını aldı ¹⁰⁴. 780 senesinde vukua gelen bu önemli hâdise Çin sarayında gayet müsait bir tesir bıraktı. Uygur devletinin iç durumu çok karışık bir vaziyette idi. Bunun sebebi de Tun Baga Tarkan'ı Dokuz Boy Uygurlarının hâkimiyetini meşru saymamalarından ve onu tanınamalarından ileri geliyordu. Hattâ bu sırada Chên-wu valisinin Çin sarayına verdiği rapor çok enteresan ve tetkike şayandır. Bu raporda Hui-ho'ların bu zamanda zayıf buldukları, zira kudretlerini Dokuz Boylar üzerinde dağıtmak mecburiyetinde ve bu sebeple İmparatorluklarının karışıklık içinde bulunduğu; birbirleriyle çok çetin muharebeler yaptıkları kaydedilmektedir ¹⁰⁵. İlâveten Çin'deki Uygurların kendi memleketlerine gitmelerine mâni olunması ve bu suretle Uygurların, Çin'de bulunanların hizmetinden mahrum edilmeleri tavsiye edilmektedir ¹⁰⁶. Bunlar Çin sarayı civarında yerleşmiş ve mal mülk sahibi olmuş ve aralarından birçok âlimler yetişmişti. Bunlar, sefleri Tudun ¹⁰⁷, büyük İ-mi-shih, küçük Pei-lo (Boyla) idaresinde Orhon kıyılarına doğru yola çıkıyorlar. Chen-wu şehrinden geçiyorlar. Fakat vali Uygurların battal bagajlarından şüpheleniyor ve bunun tetkik edilmesini istiyor. Nihayet bu bagajların içerisinde Çinli kadınlar bulunduğu anlaşılıyor ve derhal tutuluyor. İşte yukarıda mevzubahs rapor bu hâdiseden sonra verilmiştir. Yola çıkan Uygurlar Tun Baga Tarkan'ın Kagan olduğunu işitince bu teşebbüslerinden vazgeçtiler. Çin'e dönmek istediler. Bir kısmı da dağılıp kaçtı. Fakat Tudun'un böyle kritik bir zamanda bile ne kadar basiretli bir insan olduğunu Çin kaynakları da takdirle anmaktadır ¹⁰⁸. Başsız ve istinatsız kalmış olan bu küçük Uygur kitlesi Çinliler tarafından kolaylıkla dağıtılmıştı. T'ang-shu sonradan öldürülen bu Tudun'un Kagan'ın amcası olduğunu kaydediyor.

¹⁰⁴ Uygur tarihi ve ünvanları üzerinde uğraşanlar için meçhul kalmış olan bu ünvanın Çince transkripsiyonu Ho Ku-tu-lo Pi-chia Kagandır. "Ho" karakteri Türkçede Alp karşılığıdır.

¹⁰⁵ T'ang-shu'ların bildirdiğine göre Tun Baga Tarkan iktidarı ele alırmaz, Çin'deki Dokuz boy Uygurlarının hepsi memleketlerine dönmek için hazırlık yapmağa başlamışlardı.

¹⁰⁶ Chiu T'ang-shu, 195: 3602c.

¹⁰⁷ Çince transkripsiyonu T'u-t'un olan bu ünvan için bk. Chavannes Documents, 263 vd.

¹⁰⁸ Chiu T'ang-shu: 195: 6302c-d. Mevzubahs Tudun için bk. Parker, A thousand years, of the Tartars, 202.

Bu sebeple Çin'den giden ilk sefaret heyetine sual açılmış ve Tudun'u öldürenin cezalandırılması istenmişti. Çin elçileri bu cinayetin Çin İmparatoru'nun emrile olmadığını temin etmeğe çalışmışlarsa da Kagan'ın baş vezirini ikna edememişler ve Çin elçisi korku içinde hayatının sona erdiğini zannetmiş ise de canı zor kurtulmuş ve aylarca Kaganın huzuruna kabul edilmemişlerdi. Ve nihayet bu heyet hay-siyet bakımından çok fena bir akibete duçar oldu. Bu yüzden Çin ile Uygurların arası fena halde açıldı. Uygur Kaganı bir prensesle evlenmek arzusunu Çin'e elçisile bildirdiği zaman İmparator kendi prenseslerinin ancak Çinlilerle evlenebileceğini ve başkalarına verecek kızları bulunmadığını bildirdi. Bunun üzerine Uygur elçisi İmparatora Çinlilerin Uygur Tudun'unu haksız olarak nasıl öldürdüklerini hatırlattı. Buna mukabil kendi heyetlerinin her şeye rağmen sağ ve salim döndüğünü de unutmamalarını bildirdi. Bunun üzerine imparator yumuşamış ve bir prenses verilmesini emretmişti. Sonradan yapılan münakaşalar neticesinde bu prensesin İmparatorun öz kızı olması karar altına alındı. Çin tarihinde pen ender vukua gelen bir izdivaca rıza gösterildi. Kutluk Bilge Konçuy ünvanı verilerek Kagan'ın bir veziri refakatında büyük bir Çin heyetile birlikte gönderilmek üzere hazırlıklara başlandı ¹⁰⁹.

Karabalgasun yazıtında Tun Baga Tarkan'ın ¹¹⁰ kuvvetle hâkimiyetini tanıttığından; meharet ve cesaretile haricî ve dahilî işleri düzene koyduğundan bahsedilir.

Tun Baga Tarkan'ın iktidarı ele geçişi Uygur hükümdar sülâlesinde bir değişiklik meydana getirmiştir. Bundan sonra Tun Baga Tarkan'ın soyundan gelenler Kagan olmağa başladılar ¹¹¹.

¹⁰⁹ Parker, Aynı eser. 203-4. Çok muhtasardır.

¹¹⁰ Schlegel, Kagan kelimesinin evveline Tun Mo - ho karakterlerini koyarak okunamayan yerleri doldurmuşsa da Baga Tarkan bir üvandır. Esasen vezirlik devirlerinde kullanılan ismin sonuna Karabalgasun gibi resmî dille yazılmış bir kitabede Kagan kelimesinin ilâve edimesi imkânsızdır. Bununla beraber üç karakterlik yerin boş bulunması Schlegel'i fikrinde haklı göstermekte isede mâna ve formalite itibarile böyle bir doldurma çok güç kabul edilebilir.

¹¹¹ Bk. s. 362

GENİŞLEME DEVRİ

1. *Tibet seferi:*

Tun Baga Tarkan'ın yerine oğlu To-lo-szu geçti. Ve Ay Tengride Kut bulmuş külüg Bilge Kagan ünvanını aldı. Karabalgasun yazıtı bunun en mühim icraatını memleketinin âdetlerini islâh etmesinde görmektedir. Orta-Asya ve Doğu-Türkistan'ın resmî muhaberatı da Uygurlar ülkesinden yapıyordu. Çünkü burada hem asayiş yerinde ve hem de vasıta boldu. Bu sırada Karluklar ve Göktürk bakiyeleri Uygur'ların hâkimiyetinde bulunuyorlardı; Pei-t'ing de —yani Orta asya merkez Çin garnizonu civarında— bulunan Sha-t'o'lar Çinlilere isyan ederek Tibetlilerle anlaşılıyorlar¹¹². Ve Çin garnizonlarını yağmaya başlayan Şato ve Tibetlilere karşı taarruza geçen Uygurlar birçok yerde muvaffakiyet elde ediyorlarsa da neticede müthiş bir mağlûbiyete duçar oluyorlar. Tam bu sırada Kagan, karılarından birisi tarafından zehirleniyor. Bu kadın Pu-ku Huai-ên'in küçük kızıdır. Bu zehirlenme üzerine taht boş kaldı. Ölen Kagan'ın küçük kardeşi onun yerine geçti ise de Uygur büyükleri bu vaziyete göz yummadılar Yeni Kaganı ve etrafindakilerini döldürdüler¹¹³. Küçük oğlunu tahta çıkardılar. Bu sırada Uygur'ların ordusu hâlâ Tibet hududunda meşgul bulunuyordu. Ordu komutanları yeni Kagan'ın tahta çıkışını tasvip ettiler ve sadık olduklarını beyan ettiler. Bu cülûstan biraz sonra Tibet ordusu müthiş bir mağlûbiyete uğratılır. Zincire vurulan Tibetliler Çin sarayına gönderilir. 794 sıralarında Yağlakar kabilesinden bir elçi Çin'e gönderilir. İmparator ailesinden olduğu için çok izaz ve ikram görür¹¹⁴. 795 te hiçbir halef bırakmadan ölen Kaganın yerine nazırı Kutluk geçer. Çin kaynakları bu Kagan'a verilen ünvanı bahsetmemektedirler. T'ang-shu'lar da ünvan meselesini sükûtle geçmektedirler. Karabalgasun yazıtı bunu Kutlug Bilge diye adlandırmaktadır¹¹⁵. Bu kaganın siyasî hayatı önemsiz olduğundan kaynaklar bu hususta bize pek az bilgi vermektedirler.

¹¹² Bk. Prof. Eberhard, Belleten, XI (1947), S. 15-26.

¹¹³ Hsin T'ang-shu, 217.

¹¹⁴ Çünkü bu adam aslen Çinlidir. Uygurlar nezdinde kazandığı itibarın mükâfatı idi.

¹¹⁵ Bk. Schlegel, aynı esr. II.

2. *Yeni bir reform :*

Ölen kaganların yerine nazırların geçmesi, kaganla nazırın ak-raba olup olmadıkları veya aynı kabileye mensubiyetleri meselesi bizi düşündürmektedir. Bu hususu tetkik için maalesef elimizde yetecek kadar malzeme yoktur. Tun Baga Tarkan'la kagan neslinin değiştiğini ve yerine Tun Baga'nın çocuklarının geçtiğini biliyoruz. Bu vaziyette kaganın ailesi olması hasebile imtiyazı haiz bulunan Yağlakar kabilesinin durumu ne olmuştu. Bu, çok mühim bir sualdir. Buna mukabil Tun Baga'nın torunu Kutluk Bilge'nin evlâtları, isminin başında Yağlakar'ı taşıyor. T'ang-shu: "Kagan'ın evlâtlığı olduğundan, Kagan ailesinin adını taşı-yordu"¹¹⁶ diyor. Acaba her kagan zımnen Yağlakar'lardan mı sayılıyordu?

795 de tahta çıkan bu Kagan'ın ünvanı Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kagan'dır¹¹⁷. Asıl adı Kutlug idi. Chiu T'ang-shu bu kaganın yalnız ismini zikretmekle iktifa ediyor¹¹⁸. T'ang-shu biraz daha mufassal bilgi vermektedir. Kut-lug bir Töles ailesinden imiş. Çok küçük yaşta iken yetim kalıyor. Uygur büyüklerinden birisi tarafından alınarak büyütülen bu çocuk çok natık, aktif, mahir ve cesur imiş. Bu sebeple birçok orduların başına geçmiş ve büyük hizmetlerde bulunmuştu. T'ang-shu diyor ki :

"— Kendisi gibi ailesi de hükümdar ailesi Yağlakar'ın emrinde parlak hizmetlerde bulundu"¹¹⁹.

Bunu Türk içtimaî teşkilâtı bakımından kıymetlendirmiştik¹²⁰. T'ang-shu, bu zata Uygur ülkesinde hürmet besleyenler kadar husumet sahibi olanların da mevcut olduğunu kaydediyor. Nitekim hâkimiyeti ele alınca Kagan'ın yeğenlerini ve oğullarını Çin'e gönderiyor.

¹¹⁶ Hsin T'ang-shu, 217.

¹¹⁷ N. Ma tercümesinde Ülüg yerine Ulug yazılmıştır. Halbuki Çin trauskripsiyonuna bir göz gezdirilecek olunursa ikisi arasında bir fark bulunduğu kolaylıkla anlaşılır. Bizim okuyuşumuz Müller'inkine göredir (Uigurische Glossen, Hirthfestschrift, 314).

¹¹⁸ Chiu T'ang-shu, 195: 6303a.

¹¹⁹ Hsin T'ang-shu, 217:

¹²⁰ Bk. s. 368-71

Karabalgasun kitabesi bunun hakkında enteresan bilgi vermektedir. Kutluk bütün prensler arasında en yaşlı olanı idi. Genel valiler, iç ve dış vezirler, ordu komutanları, hudut valileriyle diğer memurlar birleşerek onun tahta çıkması için ricada bulunuyorlar. Kagan'ın idaresi müddetince kendisinin daima bir fevkalâdelik gösterdiği ve dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet bahşettiği; küçüklüğünden son demine kadar harikulâde bir savaşçı olduğu; çadırında oturarak yaptığı plânlarla binlerce li uzaklıktaki harpleri kazandığı; esirgeyici koruyucu, kendi halkını müdafaa ettiği; dünya düzeni için kanunlar yaptığı söylenmektedir ¹²¹.

Tibet ve Karluk'ların Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri bertaraf ediyor. Karlukları tamamen kendine kattıktan sonra Turfan bölgesine iniyor. Bu bahiste mevzubahs kagandan Gök Kagan olarak bahsedilmektedir ¹²². Burada da çete başlarını ortadan kaldırıyor; şehirleri geri alıyor ve topraklarında rahat duran asayiş bozmayan halkı iltifatlara boğuyor. Karşı gelenleri ise şiddetle cezalandırıyor.

3. *Kırgız seferi* :

Çin kaynaklarında Uygurlara ait bahisler Uygur-Kırgız münasebetlerinden bahsetmezler. Bu münasebetlere dair bazı vesikaları Kırgız'lara ait metinlerden iktibas ederek verdik. Uygur'ların bu zamanda Turfan bölgesine kadar hâkim bulduklarını biliyoruz. Bu sebeple Kırgızların güney ile münasebetleri hemen hemen kesilmişti. Karluk, Tibet ve Arap âlemi gibi Uygurlara düşman olan milletlerle Kırgızların gayet iyi geçindiklerini ve alış verişte bulduklarını biliyoruz ¹²³. Hattâ T'ang-shu, Tibetlilerle Kırgızlar arasında siyasî ve iktisadî münasebetleri tesis eden kervanların Uygur'ların hücumuna uğramaktan çok çekindiklerini de kaydediyor. Karluk'lar nezdinde gidenlerin Kırgız muhafızlar nezaretinde seyahat ettirildikleri de ilâve ediliyor ¹²⁴. Karabalgasun yazıtı Kutluk devrinde kuzeyde bulunan milletler arasında Kırgız'ların 400.000 den fazla okçularile başta geldiklerini kaydediyor

¹²¹ Schlegel, Karabalgasun, 13.

¹²² Asıl Gök Kagan 808 ile 821 arasında hüküm süren kagandır. Bu mesele için bk. Pelliot, Traitée Manichéen, 223.

¹²³ Hsin T'ang-shu, 217; ; Wen Hsien T'ung K'ao, 2724c.

¹²⁴ Wen Hsien T'ung K'ao, aynı yer.

zeki, hakikî bir savaşı ve otoriter olması; her atışı hedefine isabet ettirmesi sebebiyle Kırgız kaganını bir okla ölü olarak yere serdiğini söylüyor. Terkedilen at ve sığırların sayısı vadiler dolduruyormuş; elde edilen silâhlar ise bir dağ yüksekliğinde imiş. Kırgızların devleti parçalanmış ve yok olmuş mukim hiç kimse kalmamış imiş¹²⁵. Tabiidir ki, bunda epey bir mübalâğa payı mevcuttur. Gerek Kırgızlara ve gerekse Uygurlara ait metinlerde rastlıyamadığımız tarihî olayları Karabalgasun yazıtı dolayısıyla öğreniyoruz.

Kutlug 805 te ölü.

UYGUR DEVLETİNİN EN YÜKSEK DEVRİ

Kutlug Bilge Kagan

1. *Siyasî rolü :*

Çin Kaynakları Kutlug'dan sonra iktidara gelen kaganın menşei ve kim olduğu hakkında bir bilgi vermiyorlar. Mathias Chang bunu listesine ithal ediyor¹²⁶. T'ang-shu, bu Kagan'ın ismini Tengride Alp Külüg Bilge Kagan olarak kaydediyorsa da bu ünvanda bir eksiklik olsa gerektir¹²⁷. Schlegel de tarihî metinlere dayanarak silinmiş yerleri böyle doldurmuştur¹²⁸.

Karabalgasun yazıtı Tibetlilerin Ch'iu-tzu (Kuça)yı¹²⁹ kuşattıklarını ve Gök Kagan'ın da Kuça'nın imdadına yetiştiğini ve Tibetli'leri müthiş bir mağlûbiyete uğrattığını; insan lâşelerinin kokusundan durulamaz olduğunu kaydediyor. Şu halde bu zamanda

Uygur devletinin hudutları Kuça'ya kadar uzanmıştı.

¹²⁵ Schlegel, aynı esr. Text, XVI.

¹²⁶ Synchronismes Chinois, 296; Tengri Bilge adile adlandırmaktadır.

¹²⁷ Tengride sözünden sonra bazı mütemmimlerin bulunması lâzımdır. N. Ma Tengriye gibi tuhaf bir transkripsiyonla okuyor.

¹²⁸ Bk. Schlegel, aynı esr. XV.

¹²⁹ N. Ma bunu Kuli-ze gibi fevkalâde garip bir transkripsiyonla okumaktadır. Bu meşhur Kuça'nın Çin karşılığıdır. O kadar işlenmiş ve bilinen şehir isimlerindedir ki, Hermann'ın atlasının 97 nci sayfasındaki Kuça maddesine bakmak kâfidir. Keza bk. De Groot, Westlande chinas in der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig 1926, 142 v.d.

2. *Manevi rolü :*

Bu Kagan'ın zamanında Uygur sarayında Maniheizmin yayılışını daha kuvvetlenmiş olarak görüyoruz. T'ang-shu'nun bu Kagan devrine ait verdiği haberlerin en mühimmi Mani rahiplerine aittir. Mo-ni yani Mani rahiplerinin 806 da geldiklerinden bahseden kaynağımız akşamdan başka bir zamanda yemek yemediklerini; sudan başka birşey içmediklerini; sebze ile iktifa ettiklerini hayvanî gıda olarak süt içmekten bile çekindiklerini yazıyor. Ve Kagan'ın memleket idaresini onlarla istişare etmek suretile yaptığını ve bunların her sene Çin merkezine gittiklerini de söylemektedir¹³⁰.

Pelliot'nun verdiği nadir vesikalardan bazıları da 806 da Çin Mani rahiplerinin geldiğini kaydediyor¹³¹. Bunlardan Chin Tai Pi Shu Uygurların devlet işlerinde daima Maniheizmlerle müsavere bulduklarını ve bunun için de devlet merkezlerinde bir Mani mâbedi kurulduğunu, suya hürmet ettiklerini, akşamdan başka bir zamanda yemek yemediklerini, sebze ile iktifa edip ne süt ne de tereyağı yemek istemediklerini v.s. yazmaktadır¹³². Bu kaynakların ekserisi T'ang-shu'nun verdiği bilgileri tekrar edip durmaktadır. Sebze ve et meselesini Bugu Kagan zamanındaki Maniheizmi tetkik ederken ele almıştık. Ho-nan ve T'ai-yüan da birer Mani mâbedi kurulması için Uygurlar tarafından bir müracaat bile olmuştur¹³³. Lo-yang, Ho-nan'la aynı şehirdir. T'ang sülâlesinin Doğu merkezidir. Lo-yang'da Mani mâbetlerinin kurulması imtiyazı ancak 807 den sonra başlar¹³⁴. Her ne suretle olursa olsun, bu zamanda ve Kaganlarının —yani Kutluk'un— küçükten itibaren kahraman,

¹³⁰ Hsin T'ang-shu, 217:

¹³¹ Pelliot, Un Trait  Manich en, 230. 722-846 da yaşımiş olan Budist şair Pei Chü-i Uygur Maniheizmi hakkında enteresan bilgiler veriyor. Mâbetler kurulurken Uygurların mütehassıs sustalarının da nezaret ettiğini kaydediyor. Bunlardan Wu Shih-yen Tarkan'ın isminin Türkçe olmadığı Pelliot tarafından ileri sürülmüştür (Un Trait  Manich en, 240). Te-lan isimli bir Uygurla 2500 at gönderildiği bildiriliyor ve bunun karşılığı olarak 250.000 parça ipeğin gönderilmesi de Uygur Kaganı tarafından yazılıyor. Çinlilerin vereceği bu ipekler, mevzubahs atların fiatlarının birkaç misli idi.

¹³² Pelliot, Un Trait  Manich en, 320.

¹³³ Bk. Pelliot, Aynı esr. 227 v.d.

¹³⁴ Çünkü bundan evvel imtiyaz alındığına dair hiçbir emare yoktur. İmtiyazı almış olsalardı, 807 de ayrı bir heyet göndererek imtiyaz istemezlerdi.

Çin'in en mühim yerlerinde Mani mâbetlerinin kurulması imtiyazının Uygurlarda olduğu şüphesizdir. Zaten bu zamanlarda Çin devleti Uygurlara ağır vergiler veriyordu¹³⁵. Sonraki devirlerde de Çin'de pek bol olarak rastlanan Uygur kolonilerinin¹³⁶ temeli bu zamandan itibaren atılmıştı.

DEVLETİN KUVVETLENİŞİNE MUVAZİ OLARAK MANİHEİZMİN YÜKSELİŞİ

808 de tahta çıkan Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan'nın da nes'ebi hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. T'ang-shu bunu tamamen sükûtle geçmektedir. Karabalgasun yazıtı bu zat namına yazılmıştır.813 de büyük memurlardan İ-nan-ch'u(İnançur)? yu bir konçuy temini için Çin'e gönderdi. Bu teklifi cevapsız kalınca üç bin kişi ile Çin hududuna yürüdü. Chen-wu'da bulunan generaller bu baskını önlemek için Karadağ'da tertibat aldılar. Fakat İmparatorun askerî müşavirine göre Çin piyadesi ve tahkimatı Uygurların önünde mukavemet edecek kuvvette değildi. Eğer bir taarruz başlayacak olsaydı bütün Çin şehirleri hakikî bir felâkete sahne olacaktı. Tehlike karşısında hazırlanmağa vakit bulabilmek için prensesin gelin olarak verilmesi teklif edildi. Fakat İmparator bunu şiddetle reddetti. Uygurlar yeniden Alp Tarkan'ın riyasetinde bir elçi heyeti göndererek¹³⁷ kat'i olarak bir konçuy gönderilmesini istiyorlardı. İmparator da buna razı oluyor. Fakat bu sırada (M.s.821) İmparator ölmüş olduğundan Hsin T'ang-shu artık bu kaganın devrine ait başka bir bilgi vermiyor.

Bu Kagan zamanında Maniheist rahiplerin rolü çok büyüktür. Hattâ Mani papazlarının Kaganı Çin konçuyu almaktan caydırmak

¹³⁵ 2.500 ata 250.000 parça ipek istemeleri bunun açık delilidir.

¹³⁶ Bu hususta Profesör Eberhard tarafından yapılmış bir etüd çok enteresandır. Bilhassa Mogol devrindeki Uygur kolonilerini ve rollerini tetkikle işe başlayan küçük makale 920 isyanlarının sebebini Mani cereyanlarında ve Maniheist din adamlarının tahriklerinde arar. Çin'de Maniheistlere Beyaz Bulut veya Beyaz Lotus mezhebinden olan kimse gözü ile bakılıyormuş, bk. Mazdeizm ve Maniheizm hakkında notlar, Ülkü, 295-301.

¹³⁷ Hsin T'ang-shu, 217; Bu sırada Çin'in dahili vaziyeti fevkalâde bozuktur. Eğer kagan bir taarruz teşebbüsünde bulunsaydı belki de Çin'in istikbali başka olurdu. Kaynaklarımızın kullandığı dile göre Uygur Kaganı da ciddî bir taarruz niyetinde değildi.

için faaliyet sarfettikleri de olmuştu. Çin İmparatoru düşün için fevkalâde büyük bir masraf edeceğini, karşılık içinde bulunan Çin'in ise bu masrafa asla tahammül edemeyeceğini, Çin'i gezmekte olan sekiz Mani rahibine açmış ve bu rahiplerden tavassutta bulunmalarını rica etmişti. Rahipler Uygur ülkesine dönünce Kagan'ı bu fikrinden vazgeçirmeğe çalışıyorlar. Chiu T'ang-shu'nun anlattığı bu olay Mani papazlarının devlet idaresinde ne kadar radikal rolleri olduğunu açık olarak göstermektedir.

Maniheizm bu zamanda en yüksek ve yaygın devirlerini yaşıyordu. Uygur'lar nezdine o kadar büyük bir nüfuzla giren bu din nedense Çin'e daha az nüfuz etmişti. Çin'de Budizm Maniheizm'in yayılışına mâni olmuştu. Hattâ Pelliot'ya göre bütün Çin'deki Mani mâbetleri yalnız bir şehirdeki Budist tapınakları kadar tutmazdı ¹³⁸. Gene bu büyük Fransız sinoloğunun fikrine göre, Maniheizmi Çin'de yayan rahipler değil, Uygurların siyasî kuvvet ve nüfuzları idi. Bu sebeple Uygur devleti zayıfladıkça Maniheizmin de Çin'deki rolü azaldı. Bununla beraber bu an'ane Çin'de o kadar büyük bir yer bıraktı ki, Çin'de yapılan bir câmi kitabesinde bile Uygurların ve Uygur Mani rahiplerinin Çin'e gelerek mâbetler yaptıklarından bahsedilmektedir ¹³⁹. Maniheizmi Çin'den alan Uygurlar daha kuvvetlendirerek Çin'e verdiler ve yayılmasına vasıta oldular ¹⁴⁰.

821 Tarihi bu Dinin ve Uygur nüfusunun en yüksek devridir Uygur maniheizminin kuvvetlenme ve bilhassa hamle devirleri 763 ve 805 tarihleridir.

UYGUR BOYLARI VE AKRABALARI HAKKINDA NOTLAR

Dokuz Boylardan birincisinin, yani Yaglakar'ların ¹⁴¹ asil hükümdar ailesi olduklarını biliyoruz. Diğer sekiz oymak ikinci

¹³⁸ Traité Manichéen, 246.

¹³⁹ Deveria, Musulmans et Manichéen Chinois, JA, 1897 449 ve not 1.

¹⁴⁰ Fikirleri oldukça eskimiş olmasına rağmen Chavannes'ın bu husustaki fikirleri de bunu teyit etmektedir. Zaten Schlegel'e ilk taarruz Chavannes tarafından yapılmıştı. Chavannes Karabalgasun yazıtındaki Maniheist fikirleri Nestorilikle karıştırdı. Bununla beraber Pelliot'nun tamamladığı çıkışı ilk açan Chavannes'dir bk. Le Nestorianisme, et l'inscription de Kara-Balgassoun, JA, 1897, bilhassa s. 84.

¹⁴¹ Artık Yaglakar kelimesinin tespiti kat'ilemiş gibidir. Ramstedt'in

derecede ve Yaglakar'lara bir nevi tabi bulunan Unagan Bogol'lardı. Mo-yun-ch'u'nun Şine Usu yazıtında bir defa Dokuz Oğuz kendi kavminden bahsetmektedir. Ondan sonra da Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mevzubahis edilmektedir. Bu Sekiz Oğuzların 8 tabi Uygur oymağı olması muhtemeldir. Moyunçur'un Oğuzlara karşı yaptıkları seferleri Moyunçura ait bahiste inceledik Aynı yazıtta bir de Üçoğuz'lar mevzubahs edilmektedir ki, biz bunların Tahta atlı Göktürklerin üç oymağı ile aynı olduğunu zannediyoruz¹⁴².

Dokuz oymağın transkripsiyonlarını eski telâffuz şekillerile Hirth ve Schlegel şöyle tespit ediyorlar¹⁴³ :

HİRTH (Kanton'a göre)	SCHEGEL (Chiang-chiu'ya göre)
1. euk-lo-kot (Jolgor)	iak-lo-kat (yarakar)
2. u-tut-kot (utgor?)	u-tut-kat (uturkar?) ¹⁴⁴
3. hut-lo-mat	kut-lo-but-kat (Kalmukar)
4. mak-ko-sik-kat	Mak-ka-sit-git (makkasirgir?) ¹⁴⁵
5. a-mat-tschak	a-but-tik (amutik?) ¹⁴⁶
6. kot-sat (khazar?)	Kat-sat (karsar?) ¹⁴⁷
7. huk-ut-su	hak-ut-su (aguz?)

bulduğu Göktürk harflerile yazılmış yazıtta geçen bu kelimenin ayniyetini, hemen hemen herkes kabul etmiş gibidir. Bk. W. K. F. Müller, Uigurische Glossen Hirth Festschrift, 311. Müller el yazma ve neşredilmemiş Mani metinlerinde de bulmuştur. Çok sonra Henning evvelki çalışmalardan habersiz görünerek bu birleştirme şerefini Prof. Bailey'in şifahi izahatına atfediyor: Argi and "Tokharians", BSOS, 1938, 55.

¹⁴² T'ang-shu'nun Kırgız bahsinde bunlardan bahis vardır. Bk. Wên-hsien-t'ung-k'ao, 2724c.

¹⁴³ Bk. Hirth, Nachworte, (Radloff, Altürkische Inschriften, 1899,) 36; Schlegel, Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Karabalgasun, 1896, 8.

¹⁴⁴ Bu hususta, en iyi izahat Müller'in makalesindedir (Hirth Festschrift, s. 311.)

¹⁴⁵ Müller, bunu Buga sığır kelimesile birleştiriyor aynı makale: s. 312. Henning, Toharcadaki *Yabuttikari* ile birleştirmektedir. Argi and the "Tokharian", BSOS, 1938, s. 557.

¹⁴⁶ Müller, bu boyun ismini Abur-Çik olarak transkripsiyon yapmak istiyor. Bk. Aynı esr., s. 312, zu 5.

¹⁴⁷ Müller, Quasar veya Xasâr'la birleştiriyor: s. 312, zu 6. Hazar devletle birleştirmek fazla cesaretli olacaktır. Bu sebeple Müller'in ihtiyatı yerindedir.

8. Yeuk-mat-kot iak-but-kat (yamukar?)¹⁴⁸
 9. Hai-se-mat he-ya-but (Eyamur?)

Oturdukları yerler :

Bunların ikamet ettikleri yerleri bulmak oldukça müşküldür. Cüveyni ve Reşüdidin Uygur oymaklarının Orhun kenarında oturduklarını ve bu nehrin de Karakurum denen dağdan çıktığını, sonradan Oktay Han'ın sarayının burada bulunduğunu kaydetmektedirler. Bu dağlardan otuz nehir çıkarmış ve her nehrin kenarında da bir oymak oturmuş. Orhon kenarında oturan Uygurlar iki oymağa ayrılıyorlarmış. Orhon'da eski bir şehrin harabeleri varmış ve bu şehrin adı da Ordu balıkmış. Reşidüddin'in kaydına göre Bukratu Buzluk ile Uskunluk Tangrin dağ silsilelerinin arasında Karakurum varmış. Bunların aralarında da iki ırmaklar havzası bulunuyormuş: Birisi Dokuz ırmak bölgesi ki, burada Dokuz boylar otururlarmış. Diğeri on ırmak boyu, burada da On Uygurlar otururlarmış. Bundan sonra boyları saymaktadırlar. Bunların her birinin ayrı ayrı birleştirilmesi oldukça önemli fakat aynı zamanda şartıcı ve güç bir iştir. Bu sebeple bunlar hakkındaki fikirlerimizi istikbale tehir ediyoruz.

Âsil kabileler :

Uygur devletinin kuruluşunda Bayırku, Bugu gibi oymakların oynadıkları rol büyüktür. Esasen bunlar Uygur devletinin kuruluşundan sonra da daima imtiyazlarını muhafaza etmiş ve Uygur devletinin hanedanile kız alıp vermişler. Uygur Kaganı'nın Pu-ku Huai-ên'in kızı ile evlenmesi bunun iyi bir delilidir. Moço Kapagan zamanında ise Uygur boylarile birlikte diğer oymakların Bayırku hâkimiyetinde buldukları ileri sürülebilir. Tam mânasile bir hâkimiyet mevzubahis olmasa dahi zımnem bir kabileyi imtiyazlı tanıdıkları muhakkaktır. 605 den sonra da bu Töles boyları Sir Tarduşlara zımnem tabi olmuşlardı. Mao-tun devletinde görülen bu imtiyazlı kabileler Uygur devletinde de vardı. Ch'i-pi'ler de bu meyanda sayılabilir. Sui-shu'nun Töles bahsi M. s. 600 sıralarında Tula nehrinin kuzeyindeki Töles boylarının Pu-ku, T'ung-lo, Pa-yeh-ku ve Uygurlar olduğunu kaydediyor. Bunlar

¹⁴⁸ Henning, Toharcadaki *Yabüttikari* ile birleştiriyor: *Argi and Tokharianhas*, BSOS, 1938, s. 557; Müller *Yagmur-qar* yapar: aynı makale, s. 311, zu 8.

büyük oymaklardır. Hun, Szu-chieh, Hu-hsieh'lerin ise aile olduğunu söylüyor. Sonradan T'ang vakayinâmeleri, bunları da oymak olarak göstermişti. Aynı bahiste, Ch'i-pi'ler Hami'nin batısında ve Yarkend'in kuzeyinde boylar arasında sayılmaktadır ¹⁴⁹. Bu boyların yerlerini Sekel'ler hakkındaki bir makalemizde birbirilerine nisbet suretile göstermek istemiştik ¹⁵⁰. Bu meselenin fevkalâde karanlık ve önemli olması hasebile kat'i bir fikir ileri sürmek bizim için çok tehlikeli görülmektedir. Bu sebeple her etüdümüzde birbirini tamamlayan yeni bir fikir vermekle iktifa edeceğiz. Bu boyların yerleri hakkındaki fikirlerimizi Uygurların menşe efsanesini incelerken ileri sürdük ¹⁵¹. Uygurlar ve onların akrabaları olan bu boyların Şine Usu yazıtına göre Selenga boylarında olmaları gerekmektedir ¹⁵².

N E T İ C E

(Oymaklar federasyonu ve Uygur devleti)

İslâmdan önceki Türk tarihinin gösterdiği hususiyetler, kendimize yeni bir çalışma sistemi bulma ihtiyacını kuvvetle hissettirmektedir. Orta-Asya tarihinde büyük devletlerin sık sık kurulup dağılması ve Orta-Asya'dan gelen göçler neticesinde anî olarak büyük devletlerin meydana gelmesi, herhangi bir tesadüf eseri olmasa gerektir. Hususile bu devletlerin hepsinin birbirine benzeyen özellikler göstermesi, Orta-Asya Türk kitlelerinin bazı içtimaî prensiplere sahip olduklarını bize ima eder. Bu içtimaî prensiplerin başında organizasyon dinamizmi gelir. Bu olayları müşahede eden sayın profesörüm W. Eberhard, 1943—44 senesinde Hitay devletinin teşekkülünün tetkikini bana vazife olarak verdiler. Bu suretle bazı sosyal prensiplerin ve bünye hususiyetlerinin ortaya çıkacaklarına işaret ettiler. Mesut bir hâdisedir ki, Uygur devletinin teşekkülü üzerinde yaptığımız tetkiklerde elde ettiğimiz sonuçlarla, dört sene evvel başka bir devletin kuruluşu üzerinde müşahede edebildiğimiz prensipler arasında benzerliklere rastliyabildik. Bu sebeple derinlemesine ve

¹⁴⁹ Wên-hsien-t'ung-k'ao, 2698a.

¹⁵⁰ B. Ögel, Sekellerin ataları hakkında, Belleten. IX (1945), 469 vd.

¹⁵¹ Uygurların menşe efsanesi, D. T. C. F. Dergisi, 1948, 17-26

¹⁵² Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften, 12 (XXX, 3) No. (2); keza not 2, -1-6, 3, 1-2, s. 44.

mukayeseli metoda bağlı kalmadan İslâm'dan önceki Türk tarihini ilmî olarak incelemenin imkânsızlığına bir daha inandık.

Bilindiği üzere, İslâm'dan önceki Türk tarihinin esas konusunu göçebe ve yerleşik olmayan Türk kitleleri teşkil eder. Burada bir noktayı bilhassa belirtmek istiyoruz. Göçebelik, bilhassa Orta-Asya Atlı nomad denen Türk kitlelerinin göçebeligi, iptidâilikle damgalanmamalıdır. *Orta-Asya atlı nomadları kültür ve sosyal seviye bakımından iptidai olduklarından dolayı göçebe kalmış değildir. Bilâkis burada bir tercih mevzubahistir. Muhit icabı, göçebe yaşamağa mecburdurlar. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil; bir vasıta dır. Etraflarındaki yerleşik halklarla mütemadi münasebetlerde ve yer değiştirmede inanılmıyacak derecede yüksek bir sürate sahip olan bu halklar, sosyal seviye bakımından şehirlerden aşağı olmadıkları gibi, organizatör olarak onlara nazaran daha üstün meziyetler gösteriyorlardı. Başlangıçta göçebelere müteşekkil bir devlet olan Uygurların Maniheizmi süratle benimsemeleri ve 840 göçünden sonrada¹⁵³ anî bir yerleşme ve şehirlileşme ile muazzam bir edebiyat ve san'atın yaratıcısı olarak karşımıza çıkmaları, bir tesadüf eseri sayılmamalıdır. Bu, içtimaî şuurun sahip olduğu temerit'e'nin bir şahididir. Aksi takdirde Osmanlı devletini kuran bir Kayı kabilesi, kendi göçebe seviyesile devrin en yüksek medeniyet ve içtimaî prensiplerine sahip Bizans tebaasını nasıl tanzim ve memnun edebilirdi?*

Bir devletin teşekkülünü incelerken zaman ve zeminle birlikte birçok şartları da gözönünde tutmak lâzımdır. İspanya'da Got devletinin kuruluşu ile bir Mukaddes Roma - Germen hegemonyasının meydana gelişi veya Rus devletinin tekevvünü arasında büyük farklar mevcuttur. İslâm tarihinde Fatimî devleti ile yeni ve kuvvetli bir ırkın Anadolu'yu istilâsile meydana getirdiği Anadolu Selçuk devletinin sosyal bünye ve dinamizmi birbirinden tamamiyle farklıdır. Orta-Asya Türk devletlerinin kuruluş âmilleri ve teşekkül tarzları birbirlerine müşabih hususiyetler göstermektedirler. Daha sonra Çin'de, Hint'de ve İslâm âleminde kurulan ve dağılan Chou, Yüeci v.s. gibi devletlerde de benzer hususiyetleri müşahede edebiliyoruz. Çünkü bu devletler Türk veya akrabaü zümreler tarafından kurulmuştu.

¹⁵³ Bu tarihte Uygur devleti Kırgızlar tarafından yıkılmış ve Uygur kitleleri Beşbalıkla Kansu'ye göç etmişlerdi.

“Uygur devletinin teşekkülü” denince bizim bu teşekkülden anladığımız şudur: Dokuz oymaktan biri olan Yağlakar oymağının etrafında diğer sekiz oymak ve akraba Töles oymaklarının siyasî bir vahdet teşkil etmek üzere toplanmasıdır. “Bu siyasî vahdet ne tarzda teşekkül etmişti?” sualine cevap vermek lâzımdır. Uygur devletinin resmen teşekkülü 744 tarihindedir. Fakat bu seneye takaddüm eden senelerde vukubulan hadiseleri tetkikle yukarıdaki suale cevap vermek imkânsızdır. Bu teşekkülü izah edebilmek için “Uygur devleti 744 de nasıl kuruldu?” sualine değil; “Uygur devletini kuran boyların sosyal hususiyetleri ve siyasî tarihleri nasıldı?” sualine cevap bulmak lâzımdır. Uygur Oymağı diye tek bir oymağa rastlıyamıyoruz. Uygur kelimesi daha ziyade oymaklar birliğini ifade eden bir kelimedir. Bu oymaklar, biri asil olmak üzere dokuz tane idi. Göktürk yazıtları Uygur Eltebir’inden bahsetmektedirler. Bu Eltebir, muayyen ve bilinen bir oymağın değil, Uygur adlı oymaklar birliğinin revidir. Biz bu kaydı, Çin kaynaklarının Hui-ho Sih-li-fa’sı ile aynı mahiyette görüyoruz. 744 e kadar Uygur siyasî birliği iki ve hattâ üç defa teşkilâtlanmıştı. Bu safhalar, eserimizde kısım kısım incelenmiştir.

Büyük Hun devleti zamanında olduğu gibi, Toba devrinde de doğu ve batı hudutlarıyla birlikte Orta-Asya, Töles boylarıyla dolu idi. Orhon ve Selenga arasındaki boylar da Töleslerden sayılıyordu. Akraba sayılan bu boyların, bu kadar dağınık bulunması ne ile izah edilebilir? Kansu’daki Ch’i-pi’ler ve Selenga’daki Uygurlar Töles grubundandır ve akrabadırlar. Bu problemin halli için, Töles boylarının menşe ve dağılımlarını derin olarak gözden geçirdik ¹⁵⁴.

Hun-yü, Ch’ü-she, Ting-ling, Ko-k’un (Kırgız) ve Hsin-li ¹⁵⁵ gibi ekserisinin bugün hangi boylara tekabül ettiğini bilmediğimiz oymaklar hakkında şimdiye kadar ileri sürülmüş birçok fikirlerinin tenkidi yapılmış, Çin kaynaklarının müsaadesi nisbetinde bazı neticelere varılmıştır. Bu suretle meselâ Hun-yü oymağının yeri Selenga havzasında olduğu ve bu havzanın biraz doğuya yayıldığı tesbit edilmiştir. Ch’ü-she meselesinde Kuça nazariyesi reddedilmiş, bu günkü Altay’la Tanu-Ola arasında bulunmaları kanaatine varılmıştır. Kok’un yani Kırgızlar hakkındaki bilgilerimizin teferruatı

¹⁵⁴ Belleten, 48, s. 801.

¹⁵⁵ Belleten, 48, s. 795.

gözden geçirilmiş ve Kırgızlar'la Tin-ling'lerin münasebeti üzerinde durularak, De Groot'un nazariyesi reddedilmiştir¹⁵⁶. Li Ling'in takip ettiği sefer yoluna göre Kırgız'lar, Kem ırmağı kenarına yerleştirilmiştir. Ting-ling'ler de onların batısına konmuştur. Şimdiye kadar kronolojik bir sıra takip etmeyen bilginler, bu boyların sonraki yerlerle ilk yerlerini birbirine karıştırmışlar ve onları daima İli boylarında göstermişlerdir. M. ö. 49 dan itibaren göç ettikleri tespit edilmiş, bu tarihten evvel ve sonra olmak üzere iki yerleri bulunduğu kabul ve ispat edilmiştir. Ting-ling'ler de Hangai kuzeyile Kosogöl arasındaki Selenga havzasında oturuyorlardı. Sonradan Kao-ch'e oymakları arasında ismi geçen Ho-chieh oymağı da bütün teferruatı ile incelenerek, De Groot'un Uygur nazariyesi reddedilmiş, bunun yerine —gur'la niheyetlenen Ugor grubuna mensup boylarla aynı olması ihtimali bazı delillerle ileri sürülmüştür. Bu bahsin ikinci kısmında M. ö. 49 dan sonraki tarihleri gözden geçirilmiş, Ting-ling'ler Balkan gölünün kuzeylerine yerleştirilmişlerdir. Bundan başka Altay ve Çin hududundaki Ting-ling'ler de kaynakların müsaadesi nisbetinde tetkik edilmiştir¹⁵⁷.

Pei-shih ve Wei-shu, Kao-ch'e'ların Ting'ling'lerle aynı nesilden olduğunu söyler¹⁵⁸. Kuzey bölgelerde bulunurken adlarının Töles olduğunu da kaydederler. Hakikaten Orta ve Batı-Asya'daki bütün eski Türk boyları Töles adile adlandırılırlardı. Burada Türk tarihi bakımından çok önemli bir noktaya dokunmak istiyoruz. Ting-ling ve Kao-ch'e'ların atalarının Orhon ve Selenga kenarlarında oturmalarına rağmen, Hunlarla daima akraba, fakat ayrı bir boy oldukları Çin kaynaklarında ısrarla gösterilmektedir. Bu husus, kendine ait bahiste Çin belgelerile gösterilmiştir. Aynı mahiyette bir ayrılığa, Göktürklerle Uygurlar arasında da rastlıyoruz.

İlk Kao-ch'e'lar daima Turfan taraflarında görülmektedirler. Uygur devletinin kuruluş zamanlarında büyük bir rol oynayan Ch'i-pi oymağı bir müddet için Kao-ch'e'ların başına geçti. Bu oymak sonradan Toba hâkimiyetine girince başa gene (Kao-ch'e'ların) beş oymağından biri olan Hu-lü oymağı geçti. Bu oymağın bir zaman için Juan-juan'lar nezdinde Unagan Bogol yani kabilece

¹⁵⁶ Belleten, 48, s. 801-811.

¹⁵⁷ Belleten, 48, aynı yer.

¹⁵⁸ Belleten, 48, s. 182.

köle olması da çok muhtemeldir. Uygur adlı bir oymağa da rastlamaktayız. Yüan-ho şeklinde yazılan bu oymak¹⁵⁹, Kao-ch'e'ların ne beş aile oymağına ve ne de oniki boyuna bağlıdır. Tamamen müstakildir. Daha sonra, gene beş asil aileden olan Piao-ho'lar¹⁶⁰ Kao-ch'e oymaklarına reislik ettiler. Nihayet Fu-fu-lo¹⁶¹ oymağının reisliği kat'i bir siyasî birlik meydana getirebilmiştir. Bir devlet ve hatta İmparatorluk manzarası gösteren bu Kao-ch'e birliği, sonradan kuzey ve güney diye iki kısma ayrılarak, Hun ve Göktürk devletlerinin teşkilâtile müşabehet arzemiştir. Turfan ve civarına hâkim olan Kao-ch'e'lar Asya transit ticaretinin kontrolünü uzun müddet ellerinde tutmuşlardı¹⁶². Bu husus bir makalemizde deerin olarak incelenmiştir. Akhun devleti, Kao-ch'e hegemonyasına nüfuz ederek kendine doğru çekmiş, bu sayede Orta-Asya bir zaman için Akhun hâkimiyeti altına girmişti¹⁶³. Bazı Kao-ch'e boyları da Çin'e, yani Toba devletine, iltica etmiş ve Toba boylarının bir nevi Unagan Bogol'u olmuşlardı. Bu devletin hâkimiyet sembollerinden birisi komşu devletlere ok göndermektir.

Gerek Kao-ch'e ve gerekse Töles boyları arasında Uygur adına rastlihyabiliyoruz. *Bayırku, Pu-ku, Tongra, Uygur v.s. oymakları daima bir birlikte görünüyörlar. Bunlardan birisi zaman zaman kuvvetleniyor ve diğlerlerine öncülük ediyordu. Göktürk kaganı Moço zamanında Bayırku'lar önde bulunuyorlardı. Uygurlara ait Çin kaynakları, ilk "Uygurlar" tabiri altında Tölesleri kasetmekte ve eski kaynaklardan Töles bahislerini aynen iktibas etmektedirler. Bu sebeple Göktürk devleti zamanında ve Ch'u-lo'nun saltanatı sırasında mevzubahs olan Uygur birliğini Oymaklar Federasyonu olarak adlandırıyoruz. Göktürkler zamanında, iki büyük Töles grubu vardı. Bunlardan birincisi Tarduş'lar; diğeri ise Ch'i-pi'lerdi. 605 ile 628 arasında Uygur, Ediz, Tongra, Pu-ku v.s. oymakları, az çok istiklâllerine sahip idiler. Bu oymaklar arasında federasyon halinde bir birliğin siyasî bakımdan mevcut olup olmadığını kat'i olarak bilmiyor isek de her oymağın kendi inisyativine sahip olduğunu kuvvetle kabul edebiliriz. Çünkü "siyasî" bağların rolleri pek belli değılse de; örfi bağların mevcudü-*

¹⁵⁹ Belleten, 48, s. 808.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 823.

¹⁶¹ Ayneser, s. 824.

¹⁶² Aynı eser, s. 827.

¹⁶³ Aynı eser, s. 828.

yeti muhakkaktır. Chiu T'ang-shu'ya göre beş büyük Töles boyu Hui-ho adile adlandırılıyorlardı. Her birinin reisi Hsi-chin'dir. Yani Uygurların diğerlerine nazaran zahiri avantajları yoktur. Bu durumda boyların genel isminin Uygur olması nasıl mümkün olabilmisti. Bu Uygurlaşma ismen mi yoksa siyaset ve kuvvet bakımından mı meydana gelmişti? Esasen 744 den sonra da mevzubahis Töles boyları Uygur devletinin toprağında yaşamalarına rağmen hâkimiyet altına girmiş değillerdi. Hükümdar ailesile kız alıp verdiklerine bakılırsa bunların asil oymaklar oldukları açık olarak görülür. Her ne olursa olsun bu suretle Uygur Oymaklar federasyonunun birinci teşkilâtlanması meydana gelmişti.

Uygurlar, Göktürlere karşı 627—649 yılları arasında elde ettikleri zaferden sonra bir derece terfi etmeğe nail oldular. Reisleri Huo Sih-li-fa ünvanını aldı. Uygur devletinin hakikî kurucusu P'u-sa'dır Uygur devletinin hür ve müstakil olarak teşkilâtlanması ve kuvvetini bulması ancak bu reis zamanında mümkün olmuştu. Tarduş'lara nisbî bir şekilde bağlı idiler. Tarduşların yıkılmasından sonraki durumları fecidir. Çünkü bundan sonra Çin hâkimiyeti başlamıştır. Çinliler Uygurlara zahiri olarak müstakil görünen bir idare bahşetmişlerse de hakikatte onları istedikleri gibi tam bir hâkimiyet altında idare etmişlerdi. Çinliler tarafından gönderilen T'u-mi-tu adlı bir reis devletini bir Çin kuklası haline sokmuştu. Esasen bu zamanda Çin'de kudret ve kuvvetinin en yüksek seviyesine çıkmış ve bu sırada iktidarda bulunan T'ang sülâlesi hemen hemen bütün Asya'yı hâkimiyeti altına almıştı. Daha sonra Uygur reisi Po-jun da Ch'i-pi Ho-li ile birlikte Çin menfaati için Göktürklerle çarpışmıştı. Bu devreden sonra Uygurlar, Çin'e sık sık isyan etmek suretile kafa tutmağa başladılar. Bunlar, yeniden kuvvetlenme ve teşkilâtlanmanın yeni emareleridir. Bu devreye de Uygur oymaklarının ikinci teşkilâtlanma devri diyoruz. Bu zamanın en mühim şahsiyeti Pi-su-t'u'dur.

Devletin resmen kuruluşu 744 de olmuştur. Yabgu Chich-li Tu-fa, Dokuz boy ve Karluklarla Basmılları birleştirerek Uygur devletinin kuruluşunu resmen ilân etti.